

Procjena rizičnih i zaštitnih čimbenika u kontekstu otočke sredine: primjer otoka Visa

Glavinić, Marina

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Education and Rehabilitation Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:158:893507>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-01**

Repository / Repozitorij:

[Faculty of Education and Rehabilitation Sciences - Digital Repository](#)

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitaciji fakultet

Diplomski rad

Procjena rizičnih i zaštitnih čimbenika u kontekstu otočke sredine:
primjer otoka Visa

Marina Glavinić

Zagreb, svibanj 2016.

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitaciji fakultet

Diplomski rad

Procjena rizičnih i zaštitnih čimbenika u kontekstu otočke sredine:
primjer otoka Visa

Marina Glavinić

Izv.prof.dr.sc. Valentina Kranželić

Izv.prof.dr.sc. Martina Ferić

Zagreb, svibanj 2016.

Izjava o autorstvu rada

Potvrđujem da sam osobno napisala rad ***Procjena rizičnih i zaštitnih čimbenika u kontekstu otočke sredine: primjer otoka Visa*** i da sam njegova autorica.

Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima jasno su označeni kao takvi te su adekvatno navedeni u popisu literature.

Marina Glavinić

Zagreb, svibanj 2016.

Sadržaj:

SAŽETAK.....	5
SUMMARY	6
1. Uvod.....	7
2. Ekološki model kao okvir za razumijevanje rizičnih i zaštitnih čimbenika	8
3. Koncept rizičnih i zaštitnih čimbenika.....	11
3.1. Rizični čimbenici.....	12
3.2. Zaštitni čimbenici	16
3.3. Rizični i zaštitni čimbenici u obiteljskom okruženju	19
3.4. Rizični i zaštitni čimbenici u školskom okruženju.....	22
3.5. Rizični i zaštitni čimbenici u lokalnoj zajednici.....	27
3.6. Procjena rizičnih i zaštitnih čimbenika - CTC Youth Survey	30
4. Karakteristike otoka i otočne populacije u Republici Hrvatskoj.....	32
4.1. Karakteristike otoka Visa	35
5. Prikaz istraživanja rizičnih i zaštitnih čimbenika kod djece i mladih otoka Visa.....	37
5.1. Cilj istraživanja.....	37
5.2. Opis istraživanja	37
5.2.1. Uzorak	37
5.2.2. Upitnik.....	38
5.2.3. Način provođenja istraživanja i obrade podataka.....	38
5.3. Rezultati istraživanja	39
6. Zaključak.....	48
LITERATURA.....	50

SAŽETAK

Procjena rizičnih i zaštitnih čimbenika u kontekstu otočke sredine: primjer otoka Visa

Studentica: Marina Glavinić

Mentorice: Izv.prof.dr.sc. Valentina Kranželić

Izv.prof.dr.sc. Martina Ferić

Program/modul: Socijalna pedagogija/odrasli

Razvoj i socijalizacija djece i mladih određena je nizom različitih rizičnih i zaštitnih čimbenika koji djeluju kroz mnoge segmente njihova osobnog i društvenog djelovanja. Rizični čimbenici su oni koji povećavaju mogućnost pojave problema u ponašanju, dok zaštitni smanjuju rizik da ti problemi nastanu ili ih ublažuju. Rizični i zaštitni čimbenici nemaju jednak utjecaj na svakog pojedinca te su u ovom radu promatrani u kontekstu otočke sredine, specifičnije, otoka Visa.

Cilj ovog istraživanja je stjecanje uvida u samoprocjenu rizičnih i zaštitnih čimbenika djece i mladih otoka Visa u svrhu procjene potreba djece i mladih kao temelja za planiranje i provođenje preventivnih aktivnosti. Istraživanje obuhvaća ukupno 110 sudionika, djece i mladih otoka Visa od kojih je 35 učenika osnovne škole (51.4% dječaka, 48.6% djevojčica) i 75 učenika srednje škole (49.3% dječaka, 50.7% djevojčica). Rezultati istraživanja su pokazali kako su rizični čimbenici vezani uz školsko okruženje: učenici koji ponavljaju razred, niska procjena zanimljivosti sadržaja koji se uče na nastavi, manjak slobodnih aktivnosti i neinformiranost roditelja o uspjesima i pozitivnim ponašanjima djece u školi, dok zaštitne čimbenike čine akademski uspjeh, mali broj izostanaka s nastave, povezanost s učiteljima i učitelji koji primjećuju prosocijalna ponašanja. Najveći rizični čimbenik u zajednici je visoka dostupnost sredstava ovisnosti, posebno alkohola te niska percepcija štetnosti konzumacije alkohola od strane zajednice. Kao zaštitni čimbenik izražena je prosocijalna usmjerenost i samopoštovanje te važnost mišljenja roditelja o njihovim odlukama, a kao rizični čimbenik se izdvaja slabiji rezultat na skali samoprocjene samopouzdanja i važnost mišljenja vršnjaka o njihovim odlukama kao potencijalan rizik od vršnjačkog pritiska.

Ključne riječi: rizični čimbenici, zaštitni čimbenici, otok Vis, prevencija problema u ponašanju

SUMMARY

Assessment of risk and protective factors in island community: example of Island Vis

Student: Marina Glavinić

Mentors: Assoc. Prof. Valentina Kranželić, PhD

Assoc. Prof. Martina Ferić Šlehan, PhD

Programme/module: Social pedagogy/adults

The development and socialization of children and young people is determined by a number of different risk and protective factors that act through many segments of their personal and social action. Risk factors are those that increase the likelihood of behavioral problems, while protective reduce the risk that these problems occur or alleviate them. Risk and protective factors do not have the same impact on every individual and in this paper they are observed in the context of the island's community, specifically on the island Vis.

The aim of this research is to gain insight into the self-assessment of risk and protective factors of children and young people of the island of Vis in order to assess the needs of children and young people as a basis for planning and implementation of prevention interventions. The survey covers a total of 110 participants, children and young people of the island of Vis, of which 35 primary school students (51.4% boys, 48.6% girls) and 75 high school students (49.3% boys, 50.7% girls). The results showed that the risk factors are associated with the school environment: students repeating a grade, low estimate of interesting content that is taught in the school, lack of leisure activities and uninformed parents about the successes and the positive behavior of children in school, while protective factors are made of academic success, high attendance in school, connection with teachers and teachers who notice prosocial behavior. The greatest risk factor in the community is the high availability of addictive substances, particularly alcohol and low perception of alcohol harmfulness in the community. Prosocial orientation and self-esteem and the importance of parents' opinions about their decisions is expressed as a protective factor, and as a risk factor lower scores on a scale self-confidence and the importance of thinking of peers on their decisions as a potential risk of peer pressure.

Key words: risk factors, protective factors, the island of Vis, prevention of behavioral problems

1. Uvod

U posljednjih nekoliko desetljeća provode se istraživanja kojima se nastoji doći do odgovora zašto neka djeca ne razvijaju probleme u ponašanju, unatoč izuzetno rizičnim i stresnim okolnostima, dok se druga djeca nalaze u skupini visokorizičnih ponašanja s dugotrajnim negativnim posljedicama (Bašić, 2000, prema Gazdek, Horvat, 2001).

Kako djeca rastu i razvijaju se njihov socijalni kontekst postaje sve veći te sukladno tome etiologija problema u ponašanju postaje kompleksnija. Primarno obiteljsko socijalizacijsko okruženje se proširuje te na razvoj djece utječe okolina koja uključuje susjedstvo, odgojno – obrazovne ustanove, lokalnu zajednicu te jača utjecaj vršnjačkih grupa. Uvjeti u kojima djeca odrastaju i razvijaju se utječu pozitivno ili negativno na razvoj djece i mladih, a time i na razvojne ishode. Čimbenici koji utječu na pozitivan razvoj djece i mladih nazivaju se zaštitni, dok su rizični čimbenici oni koji pozitivne ishode umanjuju ili povećavaju vjerojatnost prvih smetnja u ponašanju, odnosno vode do problema u ponašanju (Kranželić Tavra, 2002).

Istraživanja provedena s otočanima u Republici Hrvatskoj pokazuju kako oni kao prednosti života na otocima navode miran život, čist okoliš, očuvanu prirodu, kvalitetu življenja i slično, dok najvećim nedostatkom smatraju odlazak mladih s otoka što stvara depresivno sociopsihičko ozračje, osamljenost, vodi do pokidanosti veza primarnih društvenih odnosa te dolazi do straha od socijalne izolacije (Babić, Lajić, Podgorelec, 2004).

Jednako tako, rad s djecom i mladima u školskom okruženju u manjim sredinama postaje izazov i ima svoje specifičnosti gledano u kontekstu manjih sredina, konkretno u ovom slučaju se to odnosi na otok Vis. Teškoće otočkog življenja poput starenja otočne populacije, izoliranosti, loše povezanosti s kopnom i mnogih drugih nepovoljnih čimbenika utječu na razvoj djece i mladih u takvoj sredini. S obzirom na posebnosti okoline u kojoj se djeca na otocima razvijaju potrebno je promatrati razvoj zaštitnih i rizičnih čimbenika u tom okviru što ujedno i predstavlja glavnu temu ovog rada.

2. Ekološki model kao okvir za razumijevanje rizičnih i zaštitnih čimbenika

Mnogi stručnjaci različitih znanstvenih područja pokušavaju doći do odgovora kako to da neka djeca i mladi koji su izloženi rizičnim čimbenicima ne usvajaju rizično ponašanje, za razliku od onih koji se nalaze u istim ili sličnim okolnostima. Rizična ponašanja djece i mladih je, prema tome, nužno promatrati u kontekstu ekološkog modela koji polazi od osobnih crta ličnosti, kulturalnog konteksta, socijalno – ekonomskog sustava, obrazovanja i drugih činitelja na mikro i makro razini (Vrcelj, Zloković, 2010).

Razvoj djece i mladih i njihove životne promjene prema odraslosti proizvod su kompleksnih i međusobno povezanih čimbenika na individualnoj i obiteljskoj razini te na razini zajednice (Jack, 2000, prema Bašić, 2009). Ekološka perspektiva omogućava sveobuhvatnije sagledavanje utjecaja i međudjelovanja različitih sustava koji su važni za vrijeme djetinjstva (Bašić, 2009). Teorija ekoloških sustava je model pristupa istraživanju razvoja čovjeka koji se fokusira na pojedinca u njegovu okolinskom kontekstu (Vasta, Haith, Miller, 2005, prema Eret, 2011).

Teorija ekoloških sustava Uriea Bronfenbrennera se temelji na pretpostavci da moramo razumjeti kako međusobno djeluju jedinstvene značajke djeteta i njegove okoline kako bismo u potpunosti razumjeli razvoj, odnosno stavlja se naglasak na važnost okoline za dječji razvoj i psihosocijalnu prilagodbu (Vasta i sur., 1998, prema Skupnjak, 2012). Bronfenbrenner okolinu zamišlja kao niz povezanih struktura u kojima se odvija čovjekov svakodnevni život, a ima značajan utjecaj na razvoj. On tu teoriju još naziva i bioekološkim modelom (Bronfenbrenner i Morris, 1998, prema Skupnjak, 2012).

Dosadašnja su istraživanja proučavala način na koji socijalni odnosi izvan obitelji mogu utjecati na roditeljsko ponašanje i dječji razvoj, kao i na fizičko i psihičko zdravlje djece te na reakcije na stres. Bronfenbrenner je razvio sustavni model za analiziranje socijalne ekologije obitelji u kojoj roditeljski kapaciteti trebaju biti povezani s vanjskim čimbenicima (poput radnog mjesta roditelja, stupnja socijalne potpore prijatelja i susjedstva, kvalitete lokalnog sustava socijalne skrbi i sigurnosti u području u kojem žive) kako bi zadovoljili potrebe dječjeg razvoja (Bronfenbrenner, 1979, prema Bašić, 2009).

Tako je u sklopu teorije razvoja Bronfenbrenner identificirao razine okolinskih utjecaja na dijete, počevši od onih koje su djetetu bliske i u kojima neposredno sudjeluje, pa sve do onih koje su mu prilično udaljene i u kojima ne sudjeluje izravno (Brajša-Žganec, 2003, prema Skupnjak 2012). Dijete je u središtu sustava, dok se slojevi okoline šire oko njega u koncentričnim krugovima te utječu na njegov razvoj. Bronfenbrenner ključnima smatra interakcije struktura unutar sloja i interakcije između struktura različitih slojeva (Paquette i Ryan, 2001, prema Skupnjak, 2012). Također smatra da dijete i njegova okolina neprestano međusobno recipročno djeluju na transakcijski način, a dijete posjeduje niz osobnih značajki od kojih su najvažnije one koje opisuje kao razvojno poticajne, odnosno one koje mogu utjecati na druge ljude na načine koji su važni za dijete. Prema bioekološkom sustavu za djetetov razvoj je bitna kombinacija bioloških pozicija i snage utjecaja okoline na dijete (Bouillet, Uzelac, 2007).

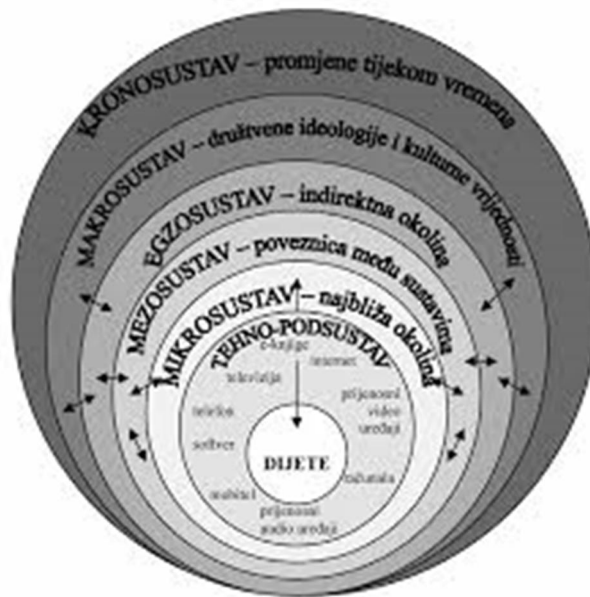
Bašić (2009) navodi četiri temeljne strukture koje čine osnovu Bronfenbrennerova modela (*Slika 1.*):

1. Mikrosustav – sustav u kojem dijete živi (obitelj, škola, susjedstvo),
2. Mezosustav – odnos između dva ili više mikrosustava (obitelj i škola ili škola i zajednica),
3. Egzosustav – mjesta u kojima dijete nije aktivan sudionik, ali utječu na njega preko mikrosustava (posao roditelja, školske vlasti),
4. Makrosustav – društvo, odnosno ideologija društva u kojoj djeca rastu (sklopovi instrukcija za egzosustav, mezosustav, mikrosustav – promjene u tom sustavu uzrokuju promjene drugih sustava).

Bronfenbrenner kasnije dodaje i peti dio sustava koji naziva kronosustav. On označava promjene u sustavima tijekom vremena (Skupnjak, 2012). Kronosustav ne obuhvaća samo promjene ili dosljednosti karakteristika pojedine osobe, već i okoline u kojoj osoba živi poput promjena obiteljske strukture, socioekonomskog statusa, zaposlenosti i slično (Bronfenbrenner, 1994).

Slika 1. Bronfenbrennerov ekološki model okoline

(izvor: Johnson, 2010, 35, prema Eret, 2011, 150).

Bronfenbrennerova ekološka teorija promatra pojedinca koji se razvija unutar niza konteksta življenja ili vezanosti za okruženje drugih. Prema toj teoriji mikrosustav predstavlja kontekst zajednice s kojim je dijete u izravnom kontaktu. Mikrosustav djeteta uključuje obitelj, prijatelje, učitelje, voditelje/trenere i druge ljude važne za dijete. Mezosustav indirektno utječe na dijete kroz svoje utjecaje na ključne osobe mikrosustava te određuje aspekte konteksta. Činitelji mezosustava uključuju radno mjesto roditelja, prijatelje roditelja, kolege učitelja itd. Institucije i organizacije u lokalnoj zajednici koje su relevantne za razvoj djece, poput edukacijskih institucija čine egzosustav. Makrosustav predstavlja vrijednosti i vjerovanja društva koji utječe na obiteljski život i dijete (Bašić, 2009). Ti sustavi prema Bronfenbrenneru (1979, prema Bašić, 2009) imaju interakcijske učinke na dječji razvoj jer predstavljaju prirodu dječjeg iskustva u svijetu koji ih okružuje.

Mnoge situacije kojima su djeca kontinuirano izložena u obitelji i izvan nje poput psihosocijalnih stresora ili nepovoljnih utjecaja sredine mogu mlade dovesti do rizičnog životnog stila (prekomjerno konzumiranje alkohola, rizično seksualno ponašanje, korištenje sredstava ovisnosti i sl.). Takvo ponašanje predstavlja razvojne rizike kako za same mlade, tako i za druge osobe iz njihove okoline. Definiciju „rizičnog životnog stila“ je teško precizno odrediti, no odgovor na problem nužno je razmatrati u kontekstu ekološkog modela (Vrcelj, Zloković, 2010).

3. Koncept rizičnih i zaštitnih čimbenika

Proučavanje razvoja mladih općenito, a posebice nekih negativnih oblika ponašanja uobičajeno je kroz razmatranje zaštitnih i rizičnih čimbenika (Franc, Sušić, Šakić, 2008). Mnoga teorijska promišljanja prevencije kao i velik broj novijih istraživanja dolaze do zaključaka kako djeca i adolescenti posjeduju svojevrsnu kombinaciju rizičnih i zaštitnih čimbenika koji determiniraju vjerojatnost nastanka problema u ponašanju. Procjeni li se da je dijete ili adolescent „u riziku“ to ne znači da će iskazivati probleme u ponašanju. Na osnovi identifikacije trenutnog ponašanja, disfunkcije i stvaranjem kategorija „u riziku“ ili „u vrlo visokom riziku“ procjenjuje se stupanj rizičnosti i vrlo često se poistovjećuje s lošom prognozom i razvojem ozbiljnih problema na planu ponašanja. Temeljem toga preporuča se definirati rizik kao vjerojatnost da će rast i razvoj djece i mladih ovisiti o balansu između kompetentnosti i ranjivosti (Bašić, Ferić, Kranželić, 2001).

Tijekom više desetljeća istraživanja su bila usmjerena na izučavanje i razumijevanje uzroka različitih oblika ponašanja djece i mladih. Izučavanjem delinkventnih ili predelinkventnih ponašanja kao i mnogih oblika rizičnih ponašanja djece i mladih rezultirala su opisima i popisima etioloških čimbenika koji su povezani s navedenim problemima ponašanja djece i mladih. Mnogi su istraživači posvetili pozornost na razlike u etiološkim čimbenicima promatrajući posebno neka razvojna razdoblja u djetinjstvu i adolescenciji u kojima se mogla dogoditi promjena u detektiranju etioloških rizičnih čimbenika za socijalno neprilagođena ponašanja djece i mladih (Bašić, 2009).

Procjenom potreba zajednice te identificiranjem njenih postojećih rizičnih i zaštitnih čimbenika moguće je odrediti domene djelovanja prema: pojedincu, obitelji, školi ili zajednici koja je prikazana u *Tablici 1*.

Tablica 1. Rizični i zaštitni čimbenici s domenama pojavljivanja (David, Robertson, 2000, prema, Bašić, 2001).

Rizični čimbenici	Domene	Zaštitni čimbenici
Teško dijete Rizični vršnjaci	pojedinaac	Uspješan učenik Prosocijalni vršnjaci
Disfunkcionalna obitelj Delinkventni roditelji	Obitelj	Jake veza s obitelji Konzistentna disciplina Jaka obiteljska pravila
Vršnjačko nasilje Nedostatna supervizija	Škola	Omogućavanje uspjeha Jasna pravila
Kriminal/siromaštvo Nema programa za mlade	zajednica	Poruke protiv delinkvencije Dosljedne primjene zakona

Weissberg (2000, prema Bašić, 2001) smatra da će djeca dobiti korist kada škola, obitelj i zajednice budu radile sinkronizirano o surađujuće, jačajući jedni druge, a ne radeći neovisno. Također smatra kako zajednice trebaju koordinirane strategije osnovane na istraživanjima koja će prevenirati probleme ponašanja djece i mladih te povećati socijalne, emocionalne i zdravstvene kompetencije.

3.1. Rizični čimbenici

Na temelju rezultata mnogih istraživanja provedenih posljednjih desetljeća 20. st. u SAD-u otvaraju se nova stajališta o problemima mladih s aspekta čimbenika koji su povezani s nastajanjem problema u ponašanju te za razvoj preventivnih intervencija kojima se želi utjecati na definirane čimbenike (Bašić, 2009).

Žižak i Koller – Trbović (2013) definiraju rizike kao čimbenike u samoj osobi ili njenoj okolini koji su povezani s problemima u ponašanju djece i mladih, a mogu biti statični, što ukazuje na njihovu nepromjenjivost i dinamični što ukazuje na mogućnost promjena.

Također, rizični čimbenici se definiraju kao „karakteristike, varijable ili opasnosti koje ako su prisutne za određenog pojedinca, postoji veća vjerojatnost da će on, prije nego netko drugi iz

opće populacije, razviti poremećaj/problem“ (Mrazek, Haggerty, 1994, prema Bašić, 2009, 170).

Coie i suradnici (1993) definiraju rizične čimbenike kao utjecaje koji povećavaju vjerojatnost prvog pojavljivanja poremećaja, napredovanja prema vrlo ozbiljnom stanju te podržavanju problematičnih uvjeta (prema Bašić, Janković 2001). Čimbenici rizika odnose se podjednako na one iz biološkog i prenatalnog područja do širokih okolnosti i uvjeta života koji pogađaju djecu. Oni mogu imati individualni ili kontekstualni karakter. Također, mogu se pojaviti ili perzistirati u jednom trenutku (ili dulje) u vremenu kao stresni događaji te mogu biti čak i korisni u određivanju rizičnog statusa djeteta (Bašić, Janković, 2001). Rizični čimbenici sami po sebi daju malo informacija o tome kako je i zašto neko dijete u riziku.

Bašić (2009) navodi tri tipa rizičnih čimbenika:

- Poveznici – povezani s pojavom problema u ponašanju,
- Prediktivni rizični čimbenici – prethode problemima u ponašanju,
- Kauzalni čimbenici – dokazuju se kroz eksperimente ili intervencije i pokazuju da vode do promjena u problemima u ponašanju

Prediktivni čimbenici za delinkvenciju (Yoshikawa 1994, prema Bašić, 2009):

- Čimbenici usmjereni na dijete – spol, genetika, perinatalni rizici, niska porođajna težina, anoksija, medicinski stres, temperament, kognitivne sposobnosti, školska postignuća,
- Čimbenici usmjereni na obitelj – roditeljstvo, povezanost, konflikti, privrženost,
- Kontekstualni čimbenici – obiteljski i socijalno-ekonomski status zajednice, kriminalitet, nasilje u zajednici.

Fraser (1997, prema Ajduković, 2000) definira čimbenike rizika kao vjerojatnost, odnosno izvjesnost budućih problema. To su svi utjecaji koji povećavaju šansu za razvoj ozbiljnijih poteškoća i procesu socijalizacije. Oni variraju od bioloških i obiteljskih do šire okolinskih uvjeta, uključujući školu, koji imaju utjecaj na razvoj djeteta. No, Ajduković (2000) razlikuje dvije veće skupine:

1. Rizične predispozicije (osobine) – autorica navodi spol kao jedan od značajnijih činitelja rizika razvoja maloljetničke delinkvencije, no u sklopu rizičnih predispozicija javljaju se npr. temperament, hiperaktivnost, kao i neke kognitivne poteškoće djeteta.

2. Obilježja okruženja – okolinski uvjeti koji imaju posredan i neposredan učinak na ukupnu količinu rizika kao npr. siromašni roditelj koji ostane bez posla će izvjesnije pod utjecajem socijalnih stresora postati depresivan i/ili agresivan i kao takav slabije tolerantan na frustraciju te skloniji zlostavljanju.

Istraživanja su pokazala da su navedene skupine čimbenika rizika u interakciji. Važno je naglasiti da istraživanja upućuju da tek prisustvo tri ili više rizičnih čimbenika čine razvoj djeteta ili adolescenta visoko rizičnim.

Ajduković (2000, prema Bašić, 2009) čimbenike rizika koji dovode do ozbiljne i trajne delinkventne aktivnosti dijeli na:

1. Neurološke i psihofiziološke čimbenike, koji uključuju i dio genskog naslijeđa,
2. Kognitivne teškoće poput slabije koncentracije i pozornosti, niže inteligencije, slabijeg apstraktnog rasuđivanja, slabijeg predviđanja i planiranja, lošijeg samoopažanja i samokontrole,
3. Niska tolerancija na frustraciju, hiperaktivnost, impulzivnost,
4. Utjecaji obitelji, od kojih su najvažniji odbijanje roditelja, slabo obiteljsko uključivanje, kriminal i alkoholizam roditelja, rastava braka, razdvojenost obitelji,
5. Vršnjački utjecaj, npr. kontakt s delinkventnim vršnjacima i odbijanje vršnjaka koji ne očituju poremećaje u ponašanju,
6. Utjecaj škole u koji uključuju loše školsko postignuće, probleme u ponašanju, nedovoljan nadzor učitelja, negativnu školsku klimu i slično.

Williams, Ayers i Arthur (1997, prema Bašić, 2009) navode najčešće i u istraživanjima potvrđene rizične čimbenike koji utječu na razvoj poremećaja u ponašanju i drugih rizičnih ponašanja djece i mladih (*Tablica 2*).

Tablica 2. Rizični čimbenici (Williams, Ayers, Arthur, 1997, prema Bašić 2009).

Genski ili biološki	Individualni i vršnjački	Povezani sa školom	Povezani s obitelji	Povezani sa zajednicom
perinatalna trauma neurotoksičnost alkohol ili droga (majka)	misli o delinkventnom ponašanju povezanost s delinkventnim vršnjacima utjecaj vršnjaka	školski neuspjeh siromašno postignuće disciplinski problemi nedostatna privrženost školi	problemi u obitelji obiteljski konflikti povijest visokorizičnih ponašanja u obitelji neadekvatna ponašanja roditelja kao model	kronično nasilje u zajednici siromaštvo ekonomska deprivacija kvaliteta stanovanja zdravstvena skrb socijalna skrb loše škole

Sameroff i Seife (1990, prema Ajduković, 2000) su istraživali odnos između kognitivnog razvoja djeteta i prisustva deset različitih čimbenika rizika (npr. siromaštvo, slabe roditeljske vještine, roditeljska nefleksibilnost, mentalna bolest majke i sl.). Istraživanje je pokazalo da na kognitivni razvoj djeteta vrlo malo utječe prisustvo jednog ili dva rizična čimbenika, tek ako broj rizičnih činitelja u djetetovu okruženju naraste na tri ili četiri dolazi do utjecaja na razvoj kognicije djeteta. Stoga, niti jedna pojedinačna nepovoljna okolnost sama po sebi ne dovodi do negativnog ishoda, već proces interakcije oblikuje ponašanja i tijekom vremena stvara probleme (Ajduković, 2000).

Kao što je već ranije navedeno, čimbenici rizika su oni koji kod djeteta i/ili njegovoj okolini povećavaju vjerojatnost za uključivanje mladih u negativna ili antisocijalna ponašanja, a vezani su za (Hawkins i sur.1998, prema Bašić, 2009):

- Rizične čimbenike u zajednici – mobilnost, blage norme i zakoni u zajednici, posjedovanje oružja i delinkvencija, dostupnost droga,

- Obiteljske rizične čimbenike – loše vođenje obitelji, obiteljski konflikti,
- Rizične čimbenike u školi – akademski uspjeh, privrženost školi, organizacija škole,
- Individualno-vršnjačke čimbenike – rano uključivanje u problematična ponašanja, antisocijalni vršnjaci, pozitivna stajališta prema delinkventnim ponašanjima.

3.2. Zaštitni čimbenici

Povijesno gledano, istraživači na ovom području više su pažnje usmjerili na rizične čimbenike i onome do čega oni dovode, nego čimbenicima zaštite, no oni dolaze u fokus detaljnijim ulaganjima na području prevencije (Durlak, 1998). Dosadašnja istraživanja i teorijski modeli objašnjenja problema u ponašanju i maloljetničke delinkvencije mnogo više naglašavaju rizične čimbenike u odnosu na čimbenike zaštite. Zaštitni čimbenici su istraživani izvan domene kriminologije u području suočavanja djece sa stresnim i traumatskim događajima (Ajduković, 2000).

Pollard, Hawkins i Arthur (1999, prema Bašić 2009, 178) kažu da su „zaštitni čimbenici oni koji posreduju ili usporavaju učinke izloženosti rizičnim čimbenicima i smanjuju incidenciju problema ponašanja“. Neki autori navode kako se zaštitni čimbenici koji pomažu djeci u podnošenju ili ublažavanju rizika mogu promatrati kao unutarnji i vanjski. Williams, Ayers i Arthur (1997, prema Bašić 2009) smatraju da se postojanjem većeg broja zaštitnih čimbenika smanjuje rizik za pojavu delinkvencije i drugih oblika poremećaja u ponašanju te da se zaštitni, kao i rizični čimbenici, nalaze u „prostorima“ individualnih karakteristika djece i mladih kao i u njihovom socijalnom okruženju.

Među zaštitnim čimbenicima u literaturi mnogi autori koji se bave ovom temom posredno ili neposredno navode mnogobrojne čimbenike – od sposobnosti snalaženja u različitim situacijama, preko razumijevanja emocija drugih i adekvatnog odgovora na njih do prosocijalnog ponašanja (Janković, 2001).

Rizični i zaštitni čimbenici se definiraju i procjenjuju često kao vjerojatnost da će se budući problemi smanjivati u ravnoteži između kompetencija djece i mladih i njihove rizičnosti, odnosno njihove otpornosti i ranjivosti. Različita istraživanja koja su proučavala rizične čimbenike dovela su do rasprava i ulaganja u proučavanje onih utjecaja koji će stvoriti otpornike između prisutnosti rizičnih čimbenika i prvog pojavljivanja delinkvencije. Ti se

otpornici nazivaju zaštitnim čimbenicima. Prema nekim autorima proučavanje zaštitnih čimbenika nastalo je gotovo slučajno. Djeca koja su odrastala u uvjetima u kojima je vladao visok rizik ili su bila suočena sa stresnim ili traumatičnim događajima nisu razvila poremećaje u ponašanju i nisu pokazivala probleme u mentalnom zdravlju jer su posjedovala neke karakteristike u osobnosti i/ili okruženju. Proučavanjem tih tzv. karakteristika psihološke neranjivosti dovelo je do novog pojma – otpornosti i proučavanja njegova značenja u kontekstu čimbenika rizika i zaštite (Bašić, 2009).

Neki autori opisuju tri kategorije zaštitnih čimbenika (Garmezy, 1985; prema Ajduković, 2000):

- Dispozicijska obilježja – čimbenici temperamenta, kognitivne sposobnosti, vještine suočavanja, socijalna orijentacija i odgovor na promjene,
- Obiteljsko okruženje – pozitivan odnos s bar jednim roditeljem, odsutnost zanemarivanja, kohezija, harmonija, toplina,
- Obilježja vanjskog okruženja (izvan obitelji) – dostupnost vanjskih resursa i socijalne potpore.

Vijeće Europe (2000, prema Bašić, 2009) navodi kako čimbenici zaštite označavaju određene socijalno – ekonomske i kulturne čimbenike kao i individualna obilježja koji pomažu u zaštiti djece od vjerodostojnosti upuštanja u kriminalna ponašanja u budućnosti. Brojni autori smatraju da se pod zaštitnim čimbenicima podrazumijevaju sve prednosti koje mogu spriječiti ili smanjiti djelovanje rizičnih čimbenika, a uključuju višu inteligenciju, otporan temperament, blisku povezanost s prosocijalnim odraslima te izloženost jasnim i konstantnim standardima koji isključuju agresiju i zlorabu sredstava ovisnosti (Catalano, Hawkins, 1995; Biglan i sur., 2004, prema Bašić, 2009). Pojam zaštitnih čimbenika se također shvaća i upotrebljava kao sinonim za čimbenike jačanja kompetencija, ili se zaštitni čimbenici povezuju s ishodima neovisno o javljanju socijalnih problema, ili se jednostavno definiraju kao pozitivan pol rizičnih čimbenika.

Durlak (1998) navodi kako su rizični čimbenici obično definirani kao oni koji povećavaju vjerojatnost nastanka problema u ponašanju dok su zaštitni čimbenici oni koji umanjuju šanse za njihov nastanak. Ti čimbenici mogu biti demografski ili socijalno determinirani kao na primjer nizak socioekonomski status; mogu se očitovati u ponašanju poput agresije; ili mogu biti sadržani u obilježjima institucija i zajednice poput kvalitetnih škola ili dobre socijalne

politike. Sukladno tome, ako se uspješno reduciraju rizični i povećaju zaštitni čimbenici manja je vjerojatnost nastanka problema u budućnosti.

Bašić (2009) kaže kako zaštitni čimbenici smanjuju šanse da će dijete razviti probleme u ponašanju, a to uključuje:

- dobru inteligenciju,
- laku dispoziciju, temperament,
- dobar odnos s obitelji, učiteljima, vršnjacima,
- kvalitetan rad u školi,
- prijatelje,
- kompetentnost u „neškolskim“ područjima vještina.

U *Tablici 3* se nalazi popis zaštitnih čimbenika dobivenih iz više izvora istraživanja (Hawkins i sur.,1992; Farrington, 1994; Hawkins i sur.,1995; Williams, Ayers, Arthur,1997, prema Bašić, 2009) koji znatno utječu na smanjivanje problema u ponašanju i delinkvencije.

Tablica 3. Zaštitni čimbenici

Genski ili biološki	Individualni i vršnjački	Povezani sa školom	Povezani s obitelji	Povezani sa zajednicom
Ženski spol Viši IQ	Otpornost Pozitivan temperament Zdrava vjerovanja Prosocijalna orijentacija Sposobnost za prilagodbu i oporavak Vještine rješavanja socijalnih problema Socijalne vještine Samodisciplina Prosocijalne grupe vršnjaka	Akademsko postignuće	Jaka povezanost s roditeljima Dogovori s obitelji Podržavajuća obiteljska klima Obiteljska potpora	Jak vanjski sustav potpore koji jača dječje napore za suočavanje s rizicima i stresorima

Dakle, zaštitni čimbenici predstavljaju okolnosti koje se nalaze u samoj osobi ili njenom okruženju, a mogu mijenjati utjecaj čimbenika rizika. Također, štite dijete/mladu osobu od

razvoja problema u ponašanju u situacijama kada postoje jasno izraženi rizici za razvoj takvih problema (Žižak, Koller – Trbović, 2013).

Također, valja naglasiti činjenicu kako mnogi rizični i zaštitni čimbenici nisu nepromjenjivi niti konačni. Ne postoji točno određen broj rizičnih čimbenika koji mogu rezultirati problemima u ponašanju, kao što ne postoji niti konačan broj zaštitnih čimbenika koji utječu na redukciju mogućnosti njihova nastanka. Ti čimbenici se mijenjaju s vremenom što znači da je potrebno neprestano ulagati i pronalaziti nove snage kako bi rizične situacije uspješno nadišli (Doležal, 2006).

3.3. Rizični i zaštitni čimbenici u obiteljskom okruženju

Obitelj je primarno okruženje u kojoj dijete dobiva prvi uvid u međuljudske odnose, to jest, odnose između članova obitelji, između spolova te partnerske odnose. To je ujedno i okruženje u kojoj dijete dobiva prvu sliku o sebi, procjenjuje odnos drugih prema sebi te u skladu s time određuje svoju vrijednost i gradi samopoštovanje i samopouzdanje. Kao što je već spomenuto ranije, to su čimbenici koji utječu na pozitivan razvoj, odnosno koji dovode do negativnih ishoda za djecu i mlade (Filipović, 2009).

U procesu socijalizacije svakog djeteta obitelj predstavlja prvu stepenicu socijalizacijskog okruženja. Prema tome je dinamika odnosa u obiteljskom okruženju kao i kvaliteta odnosa s roditeljima ključni čimbenik kvalitete razvoja djeteta (Ricijaš, 2009). Mnogi autori (Farrington, 1992, 2004, 2005; Ruchkin, 2002; Vazsonyi i Flannery, 1997; de Kemp i sur., 2006; Hoeve i sur., 2007; Andrews i Bonta, 2006; Shader, 2004 i dr., prema Ricijaš, 2009) navode kako su kvaliteta obiteljskih odnosa i privrženost, slaba kontrola roditelja, grubi oblici discipliniranja, bračni problemi, roditeljsko odbijanje djeteta te slaba uključenost u odgoj djeteta snažan prediktor za razvoj kasnijih problema u ponašanju kod djece.

Na ovom području mnoga istraživanja daju empirijske dokaze koji povezuju obiteljsku funkciju s raznim oblicima rizičnih ponašanja mladih ili već razvijenim oblicima problema u ponašanju. Tako su neka od istraživanja pokazala kako različiti stavovi i praksa roditelja utječu na ponašanje djeteta, razvoj prosocijalnih kompetencija te psihosocijalnu prilagodbu. Također, postoje dokazi kako je roditeljska praksa koja uključuje osiguravanje pozitivnog

potkrepljenja, otvoreno pokazivanje privrženosti, uključenost u aktivnosti djeteta i nadgledanje ponašanja djeteta te dosljedna, ali ne prerigidna disciplina povezana s pozitivnim rezultatima za dijete u vidu psihosocijalne prilagodbe, uključujući akademsku kompetenciju, visoko samopoštovanje, pozitivne odnose s vršnjacima te s manje problema u ponašanju (Kotchick, Forehand, 2002, prema Ferić Šlehan, 2007).

Prilikom objašnjavanja kontinuiteta rizičnog ponašanja djece i mladih važan naglasak se stavlja kako na nasljedne tako i na okolinske utjecaje koji su u interakciji od najranijih stadija razvoja. Nameće se ključno pitanje koji se konkretni čimbenici rizika prenose intergeneracijski i u kojim uvjetima. Moffitova je predložila teoriju prema kojoj je kontinuitet u problematičnom ponašanju posljedica neuropsiholoških poremećaja i nepovoljnih uvjeta u obitelji tijekom ranog razvoja djeteta (Moffit, 1993, prema Mejovšek i sur., 2002). Kod obiteljskih varijabli najviše se izdvajaju odgojni postupci roditelja i interakcije između roditelja i djece.

Harachi (2000, prema Ferić Šlehan, 2007) govori o zaštitnim čimbenicima u obitelji poput dobrog vođenja obitelji te navodi:

1. Roditelji moraju imati jasna očekivanja te njihovoj djeci mora biti jasno zašto to žele
2. Roditelji moraju biti usmjereni na dobar monitoring i superviziju ponašanja
3. Roditelji trebaju stalno priznavati i podupirati pozitivna ponašanja te odrediti posljedice za neprihvatljiva ponašanja djece i dosljedno ih primjenjivati

Kada se govori o važnosti kvalitetnog odgoja i dosljednosti u odgojnim postupcima, zanimljivo je spomenuti i istraživanje (Brook i sur., 1990, prema Mihić, Musić, Bašić, 2013) koje je utvrdilo kako je uloga majke u tom smislu značajnija od očeve uloge. U svojoj longitudinalnoj studiji Garner i Stein (1998, prema Mejovšek, 2002) su istraživale intergeneracijsku transmisiju obiteljskih vrijednosti i utjecaj majčinih vrijednosnih orijentacija na adolescentska ponašanja i vrijednosne stavove. Došle su do rezultata da tradicionalne vrijednosti općenito štite adolescente od problematičnih ponašanja, jednako kao i humanističko-egalitarne vrijednosti, no ove druge povećavaju rizik od zlorabe droga. Ono što predstavlja najveći rizik jest nevezanost ni za kakav skup vrijednosti. Vrijednosti u obiteljskoj sredini su važne radi toga što određuju životne stilove, a izbor roditeljskih životnih stilova utječe na to u kakvim uvjetima obitelj živi te kako odgajati djecu. Značajna pozitivna korelacija između vrijednosti kod adolescenata i majčinih vrijednosti prije ukazuje na intergeneracijski prijenos nego inergeneracijski vrijednosni jaz. Prijenos tih obiteljskih

vrijednosti ne može se shvatiti pojednostavljeno jer na njega utječu mnogi drugi čimbenici poput socijalne sredine, medija, vršnjaka, kvaliteta odnosa između roditelja i djeteta i slično.

Odgoj u obitelji ovisi o više čimbenika od kojih neki mogu biti rizični za pojavu i razvoj problema u ponašanju djece i mladih, posebno kada nisu zastupljeni nužni uvjeti za ostvarivanje pozitivne uloge obitelji, odnosno navedena obilježja mogu utjecati na povećanu vjerojatnost pojavljivanja problema ponašanja mladih, kao i na njihov razvoj (Radetić-Pajić, 2010b).

Disfunkcionalne obiteljske prilike najčešće prate različiti oblici ovisnosti i psihopatologije ili sociopatologije, koji su direktno povezani sa socioekonomskim uvjetima života. Radi toga je prilikom analize rizičnih čimbenika potrebno analizirati različite aspekte obiteljskog života i okruženja, poput socioekonomskog statusa, obiteljskih odnosa i strukture, sociopatoloških ponašanja i kriminaliteta u obitelji te obilježja roditeljstva (Mejovšek i sur., 2002). Tittle i Meier (1991, prema Mejovšek i sur, 2002) ispitivali su tipove socijalnog konteksta (susjedstvo, lokalna zajednica, škola, radno i rekreacijsko mjesto te etnička skupina) kako bi odgovorili na pitanje u kojem se socijalnom kontekstu socioekonomski faktori pojedinca pojavljuju kao perzistentan prediktor problematičnog ponašanja. Utvrdili su da socioekonomski status u kontekstualnom smislu nema veću moć predikcije za delinkventna ponašanja nego apsolutni socioekonomski status.

Aquilino i Supple (2001, prema Ferić Šlehan, 2007) istraživanjem dolaze do rezultata koji ukazuju kako gruba disciplina i prisilni načini odgoja povećavaju rizike u nastajanju problema u ponašanju i da je prisila kao način odgoja povezana s neprijateljskim ponašanjem u odrasloj dobi te da su mladi koji su imali stroge roditelje češće konzumirali alkohol i droge.

Junger-Tas i drugi (prema Ajduković, Delale 2000) se slažu s mišljenjem da je određena kombinacija ličnosti i iskustva u obitelji u interakciji s obilježjima šireg okruženja najbolji prediktor razvoja problema u ponašanju kod djece i mladih. Pri tome ponašanje roditelja predstavlja ključnu točku višedimenzionalnih objašnjenja delinkventnog ponašanja mladih kroz koju se prelamaju učinci okolinskih čimbenika i dispozicija djeteta.

Složenim multivarijantnim analizama Laub i Sampson (1998) su utvrdili da su nadzor majke, roditeljski stil discipliniranja i bliskost roditelja s djetetom najznačajniji prediktori trajnijih i ozbiljnijih problema u ponašanju, dok s druge strane se pokazalo da strukturalna obilježja obitelji kao i asocijalno ponašanje roditelja (alkoholizam, razvod braka, prenapučenost i

slično) nemaju neposredan učinak na pojavu problema u ponašanju. Njihov učinak je posredujući na način da utječe na kvalitetu odnosa i različite procese u obitelji te ono utječe na pojavu problema u ponašanju (prema Ajduković, Delale, 2000).

Rizični čimbenici koji predstavljaju najveći rizik za razvoj antisocijalnog ponašanja, a „nose“ ih obitelj ili roditelji su: nedostatno nadgledanje djece, visoka razina konflikata u obitelji, nedosljedna disciplina, neučinkovita komunikacija i rješavanje problema, nedostatak ulaganja roditelja u odnos s djecom te posljedično niža privrženost (Houge, Liddle i Johnson-Leckrone, 2002, prema Ferić Šlehan, 2007).

Ajduković (1990) ističe kako su neadekvatni odgojni postupci roditelja povezani s problemima u ponašanju kod djece, to jest djeca s već razvijenim problemima ponašanja svoje roditelje doživljavaju kao hostilnije, indiferentnije, agresivnije i sklonije zanemarivanju nego djeca koja nemaju izraženih problema u ponašanju. Bitno je napomenuti kako rizični i zaštitni čimbenici variraju u svojem utjecaju tijekom razvojnog ciklusa obitelji, kao što varira i snaga interakcije tih čimbenika (prema Ajduković, Delale, 2000).

Dijete koje nije imalo model obitelji prema kojoj bi naučilo kako adekvatno zadovoljavati svoje psihološke potrebe i poštovati tuđe mora tijekom života ulagati mnogo truda i vremena kako bi to usvojilo. Ako nije imalo roditeljski ili neki drugi značajan identifikacijski model vjerojatno će se trajno ponašati prema modelu pokušaj-pogreška. To je model koji je vjerojatno najčešći u cjelokupnom ljudskom djelovanju, ali je i najbolniji jer rijetko dovodi do rezultata koji bi mogao biti model za trajnije buduće funkcioniranje. Često se kroz rad s obiteljima nailazi na potvrdu da će roditelji koji su često ili trajno bili izloženi nedjelotvornim odgojnim postupcima vjerojatno isti model prenositi i na svoju djecu (Filipović, 2009).

3.4. Rizični i zaštitni čimbenici u školskom okruženju

Utjecaj škole u životu svakog djeteta je velik i neupitan zbog toga što je škola prva institucija s kojom se dijete susreće nakon obitelji i koja na njegov razvoj ima značajan utjecaj. Djeca upravo u školi provode velik dio svoga vremena i to u najosjetljivijem razdoblju svog života obilježenog rastom i razvojem, koji je najplodnije tlo za mnoge izvanjske utjecaje kako pozitivne, tako i negativne (Zubak, 2007). Obilježja koja su važna za osnovnoškolsku djecu i

mlade uključuje akademski i socijalni razvoj, odnose s članovima obitelji i vršnjacima te sposobnost odgovarajućeg ponašanja u različitim okruženjima (Murray, Guerra, Williams, 1997, prema Kranželić Tavra, 2002). Škola igra značajnu ulogu u socijalizaciji djeteta te ga uči pozitivnom i prosocijalnom, no jednako tako pogoduje i razvoju antisocijalnog ponašanja.

Kako škola uz obitelj ima veliku ulogu u razvoju djeteta upravo je školsko okruženje jedno od važnijih socijalizacijskih okruženja u kojem dijete testira i razvija svoje kompetencije. Znanstvenici koji se bave izučavanjem ovog područja svrstavaju školu vrlo blizu djetetova mikrosustava (Bronfenbrenner, 1979; Bašić, 2001, prema Maglica i Jerković, 2014) navodeći da je škola za dijete, uključujući obitelj, najprirodnije okruženje (Bašić, 2001, prema Maglica i Jerković, 2014). Škola postaje mjesto u kojem djeca i mladi dolaze u odnose s vršnjacima i odraslima koji nisu dio njihova primarnog „sigurnog okružja“ te se u tom okruženju prvi puta mogu pojaviti određene poteškoće.

Polaskom u školu dijete ulazi u novi svijet u kojemu usvaja akademska znanja i vještine koje će mu koristiti u uspješnoj integraciji u školi, ali i kroz cijeli život stoga upravo škola postaje mjesto gdje se određena ponašanja modificiraju, potkrepljuju, razvijaju i uče novi oblici ponašanja. Različiti uvjeti i okolnosti koji se tijekom odrastanja pojavljuju utječu pozitivno ili negativno na zdravi razvoj djece i mladih, a time i na razvojne ishode koji u velikoj mjeri ovise o vrsti, količini i kvaliteti rizičnih, odnosno zaštitnih procesa koji se odvijaju u djetetovu životu (Kranželić Tavra, 2002). U tom kontekstu bitno je naglasiti kako školsko okruženje samo po sebi nije neposredni činitelj problema i poteškoća, ali je često prvo mjesto na kojima se određene poteškoće manifestiraju u ozbiljnijim razmjerima (Bouillet, Uzelac, 2008, prema Maglica, Jerković, 2014).

Postoji niz rizičnih i zaštitnih čimbenika koji su povezani sa školskim funkcioniranjem djece i mladih ili djeluju u školskom okruženju. Tako Williams, Ayers i Arthur (1997, prema Bašić, 2009) navode ove rizične činitelje koji su vezani uz školsko okruženje:

1. Školski neuspjeh
2. Siromašno akademsko postignuće
3. Disciplinski problemi
4. Nedostatak privrženosti školi

Prisutnost ranih akademskih poteškoća najavljuje i kasnije poteškoće na području ponašanja i socijalnog funkcioniranja uz kasnije teškoće u učenju te dolazi do napuštanja škole i potrebe

za specijalnom edukacijom. Postoje četiri različite faze napredovanja ozbiljnih akademskih teškoća: rani akademski problemi, ponavljanje razreda, smještaj u specijalnu edukaciju te napuštanje škole ili završetak školovanja s niskim akademskim postignućem, pri čemu je važno naglasiti da svi učenici ne pokazuju iste razvojne faze (Durlak, 1995, prema Kranželić Tavra, 2002).

Ulogu koju škola odigrava ne sastoji se samo u pružanju znanja, već i u poučavanju osnovnih vještina učenja koje su primjenjive izvan škole. Ona bi trebala pripremati djecu i mlade za život tako da razvija intelektualne i socijalne vještine te potiče kognitivni, socijalni i emocionalni razvoj. Škola je sustav koji značajno utječe na razvoj svakog djeteta te doživljava bitne promjene s obzirom na značaj koji joj se pridaje u društvu, ulogu koja joj se dodjeljuje te s obzirom na opseg djelovanja (Maleš, 2003).

Rizični čimbenici u školskom okruženju s jedne se strane odnose na individualne čimbenike učenika u školskim uvjetima, dok se s druge strane odnose na karakteristike škole kao okruženja. Od individualnih čimbenika u školskom okruženju najčešće se spominju loše samopoštovanje, siromašno akademsko postignuće, nedostatna privrženost školi te rani i uporni problemi u ponašanju u vidu agresivnog ponašanja i loših vršnjačkih odnosa. Pojave koje ukazuju na moguć nastanak i razvoj problema u ponašanju predstavljaju svojevrsan rizik za negativne ishode u razvoju. I prediktori i rizici govore o okolnostima na koje treba skrenuti pažnju te na njih treba djelovati u smislu njihova neutraliziranja ili umanjivanja njihova djelovanja na rast i razvoj djece i mladih (Kranželić Tavra, 2002).

Uzimajući u obzir značaj škole i razvoju djeteta i njezin potencijal za djelovanje na području prevencije ne treba se zanemariti ni utjecaj samog školskog okruženja i njegovih segmenata kao rizičnih i/ili zaštitnih čimbenika za razvoj problema u ponašanju. Dakle, i sama škola za dijete može predstavljati rizik ili mu nuditi neke zaštite. Mnogi elementi školskog okruženja dovode do stvaranja rizičnih ili zaštitnih čimbenika, kao na primjer plan i program rada, materijalni i ljudski resursi, psihosocijalna klima u ustanovi, odnosi među svim uključenim u odgoj i obrazovanje djece. Ti elementi mogu dovesti do školskog neuspjeha, a neprestanim doživljavanjem neuspjeha u školi može dovesti do nedostatne privrženosti školi (Glasser, 2001, prema Zubak, 2007).

Jedan od rizičnih čimbenika vezanih uz školu jesu i škole koje karakterizira niska kvaliteta. Karakteristike nekvalitetnih škola su dugogodišnja niska akademska postignuća, sukladno tome i mala očekivanja učeničkih uspjeha i nezahtjevan kurikulum, nedjelotvorno vodstvo i

općenito loša povezanost među učiteljima, ravnateljem, roditeljima i učenicima. U takvim školama učenici nemaju samo loša akademska postignuća i visok postotak odustajanja od obrazovanja, već imaju izražene probleme u ponašanju, postoji više slučajeva maloljetničkih trudnoća i više učenika eksperimentira s drogama. U takvim školama dijete je izloženo višestrukim čimbenicima rizika (Durlak, 1998).

Uz navedene rizične čimbenike vezane uz školsko okruženje postoje i zaštitni čimbenici na kojima počiva pozitivan razvoj djece i mladih. Vance, Fernandez i Biber (1998, prema Kranželić Tavra, 2002) su došli do niza psihosocijalnih zaštitnih čimbenika povezanih s dobrim obrazovnim rezultatima, a uključuju: dobre vještine rješavanja problema, čitanje na razini kronološke dobi ili više, sposobnost ostvarivanja i održavanja dobrih odnosa s vršnjacima i odraslima, pristupačnost, smisao za humor te prisustvo odrasle osobe kao mentora u školi. Dakle, uspješnost obrazovnog procesa ne ovisi samo o kognitivnim vještinama poput vještine rješavanja problema, već i socijalne kompetencije u obliku opće pristupačnosti i sposobnosti ostvarivanja i zadržavanja pozitivnih odnosa s vršnjacima i odraslima.

Temeljem istraživanja Rutter i sur. (1998, prema Opić, Jurčević-Lozančić, 2008) naglasak stavljaju na značajnu ulogu koju bi odgojno – obrazovne ustanove trebaju imati u otkrivanju i prevenciji prvih javljanja poteškoća u razvoju, odnosno trebale bi njegovati i podupirati kognitivnu i socijalnu kompetentnost, vještine rješavanja problema, autonomiju i općenito razvoj pozitivnog identiteta djece i mladih (Bašić i sur., 2001; Žižak i sur., 2001, prema Opić, Jurčević-Lozančić, 2008).

Hawkins i suradnici (1997, prema Kranželić Tavra, 2002) predstavljaju model socijalnog razvoja prema kojem povezanost sa školom predstavlja važan element u podupiranju kasnijeg akademskog postignuća, ali i prevencije problema u ponašanju. Povezanost sa školom produkt je procesa interakcije između okoline i djeteta u razvoju, a razina te povezanosti ovisi o tri elementa:

1. Stupanj do kojeg sama škola otvara mogućnosti za aktivno sudjelovanje djeci i mladima u obrazovnom procesu. To je jedna od važnijih karakteristika uspješnih škola. Prilike za aktivno sudjelovanje bi se trebale razvojno uskladiti učenikovoju trenutnoj razini vještina kako bi se djelovalo na motivaciju učenika za angažman u procesu učenja.

2. Kompetentnosti ili vještine poput kognitivnih, socijalnih i emocionalnih su element koji razvija povezanost sa školom. Što je veća razina do koje učenik posjeduje te vještine potrebne za suočavanje s uvjetima u školskom okruženju, veća je vjerojatnost da te uvjete u školi percipira kao pozitivne. To je rezultat osobnog pozitivnog iskustva i zadovoljstva, ali i rezultat vanjskog podržavanja vještina od strane okruženja.
3. Podržavanje i prepoznavanje vještog uključivanja.

Metaanalizom više od 100 studija istražena je veza između lošeg akademskog postignuća i problema u ponašanju te se došlo do toga da je slab akademski uspjeh povezan s prevalencijom, učestalošću, početkom i ozbiljnošću ispoljavanja problema u ponašanju (Maguin i Loeber, 1996, prema Wasserman i sur., 2003). Djeca koja su slabo predana školi i imaju niske obrazovne afinitete te su nemotivirana, također spadaju u rizičnu skupinu za razvoj problema u ponašanju te kršenje zakona (Le Blanc, Coté, and Loeber, 1991; Hawkins, 1998, prema Wasserman i sur., 2003). Vrlo je vjerojatno da djeca koja imaju slab akademski uspjeh neće razviti jaku privrženost prema školi te će imati niska očekivanja vezana za sam uspjeh. Kao rezultat toga akademsko postignuće i školska privrženost su mnogostruko povezani. Mnoga istraživanja do sada su dosljedno potvrdila samo zaštitni učinak privrženosti školi, pri čemu dolazi do pretpostavke da će se djeca koja su razvila predanost školi konformirati vrijednostima i normama koje promovira škola što ujedno umanjuje vjerojatnost pojave i razvoja problema u ponašanju (Lipsey i Derzon, 1998; Loeber i Farrington, 2000, prema Vrselja i sur., 2009).

Većina autora se slaže kako postoji nekoliko ključnih elemenata koji utječu na podupiranje pozitivnog ili negativnog razvoja. Tako autori navode da se radi o karakteristikama osobnosti, vještinama i znanjima te karakteristikama okruženja, od kojih kao zaštitne čimbenike ističu socijalnu kompetentnost, emocionalnu i kognitivnu kompetentnost, privrženost školi i predanost učenju, sposobnost održavanja i stvaranja pozitivnih odnosa, prisutnost prosocijalnih vršnjaka i važnih odraslih osoba u školi te visoka očekivanja od učenika i podržavajuće i motivirajuće školsko okruženje. Jačanjem individualnih kompetencija povećava se vjerojatnost pozitivnog razvoja, dok se rizični čimbenici istovremeno moraju držati pod kontrolom, naročito oni koji predstavljaju ulazak u rizična ponašanja poput ranih poremećaja u ponašanju, loši odnosi s vršnjacima ili agresivno ponašanje. Bitno je naglasiti kako bi škole kao okruženja trebale biti usmjerene na pružanje prilika djeci i mladima za

aktivno sudjelovanje u vlastitom obrazovanju te bitnost školske klime koja podupire učenje i pozitivan razvoj (Kranželić Tavra, 2002).

Proučavanje prostora školskog okruženja je svakako važno jer ono pruža uvid za identifikaciju mogućih rizika te istovremeno prepoznavanje resursa, odnosno zaštitnih čimbenika kojima škole raspolažu i prema tome planiraju aktivnosti koje su usmjerene promjenama ka pozitivnom razvoju djeteta. U skladu s tim se otvaraju mogućnosti za uspješno planiranje i provođenje preventivskih aktivnosti koje se odvijaju u školama koje bi trebale biti provedene u partnerstvu sa zajednicom jer škola ne bi smjela djelovati izolirano (Zubak, 2007).

3.5. Rizični i zaštitni čimbenici u lokalnoj zajednici

Djeca i mladi, obitelji, škole, sustavi podrške i pomoći, svi oni žive i djeluju unutar lokalne zajednice. Sam pojam zajednica može biti temeljena na susjedstvu ili lokalitetu, socijalnim odnosima, ili na zajedničkom identitetu, odnosno interesu (Stimson i sur., 2001, prema Bašić, Ferić, Kraželić Tavra, 2007a). Kada se govori o lokalnoj zajednici u kontekstu povezanosti problema u ponašanju i djece i mladih ona se najčešće definira kao susjedstvo, odnosno lokalitet u kojemu djeca i mladi zajedno s obitelji žive, stvaraju interakcije i provode najveći dio svoga vremena (Bašić, Ferić, Kranželić Tavra, 2007b). Anderson i Carter (1990, prema Jandrić, 2005) definiraju zajednicu kao populaciju čiji se članovi svjesno identificiraju jedni s drugima. Prema tome lokalna zajednica nije samo skupina ljudi koja živi u istom susjedstvu, mjestu ili gradu, već je to grupa ljudi koja se druži, dijeli zajedničke interese i probleme.

Socijalna okolina ima veoma važno mjesto u pojavi i razvoju različitih oblika poremećaja što se najviše vidi kod djece i mladih pa je stoga logična pretpostavka da socijalno okruženje treba imati jednako tako nezaobilazno mjesto u njihovu prevladavanju. Mnoga istraživanja i praktična iskustva su ukazala da lokalna zajednica, promatrana u funkcionalnom, teritorijalnom ili kategorijalnom smislu, objedinjuje većinu najvažnijih, rizičnih čimbenika odgovornih za pojavu višestrukih aberacija u domeni psihosocijalnog razvoja. S druge strane lokalna zajednica je izvor i zaštitnih čimbenika čiji je učinak uspješna prevencija i suzbijanje širenja problema u ponašanju te otklanjanju novih posljedica. Mnogi čimbenici razvoja djece i mladih nalaze se u resursima zajednice: od načina i kulture stanovanja, preko kvalitete odgojno obrazovnih ustanova i različitih službi (zdravstvo, socijalna skrb, policija i slično) pa

do organizacija poput javnog prijevoza, kulturnih, zabavnih, sportskih i rekreacijskih. Prema tome je funkcija lokalne zajednice ne samo dati prostorni okvir za socijalizaciju djece i mladih već im i ponuditi različite perspektive gledanja na život. Lokalna zajednica time priprema djecu i mlade za preuzimanje uloga koje ih uvrštavaju u njezine pozitivne resurse te tako postaju potencijali o kojima ovisi naredni razvoj pojedine zajednice, a onda u konačnici i društva u cjelini (Janković, Bašić, 2001).

Lokalna je zajednica dovoljno velika da bi se svim potrebnim mjerama moglo obuhvatiti prirodno i socijalno okruženje, sve zaštitne kao i one rizične čimbenike kojima su izložena djeca i mladi na određenom području. U svakom slučaju, lokalna zajednica je jednako važan čimbenik za razvoj rizičnih i zaštitnih čimbenika kao i obitelj (Janković, Bašić, 2001). Kako znanost unazad dvadesetak godina posebnu pažnju pridaje rizičnim i zaštitnim čimbenicima koji postavljaju konceptualne okvire koji služe kao objašnjenje djelovanja tih čimbenika, saznanja o njima se primjenjuju i na razini lokalne zajednice (Radetić-Paić, 2010a).

Gardner, Green i Marcus (1994, prema Bašić, 2001) navode slijedeće čimbenike koje smatraju rizičnima u lokalnoj zajednici:

1. Dezorganizacija zajednice
2. Nedostatak veza unutar zajednice
3. Manjak kulturnog ponosa
4. Nedostatak kulturalne kompetencije
5. Stavovi zajednice prema korištenju droga

S druge strane Hawkins, Arthur i Olson (1997, prema Bašić, 2001) smatraju kako rizični čimbenici na razini zajednice uključuju:

1. Socijalnu dezorganizaciju susjedstva
2. Visoku stopu mobilnosti
3. Ekonomsku deprivaciju
4. Dostupnost droge i oružja
5. Permisivne zakone
6. Podržavanje antisocijalnog ponašanja
7. Često medijsko prezentiranje nasilja

Sustav lokalne samouprave uređen je kroz mnoga formalnopravno definirana pravila koja bi trebala osigurati kvalitetno i zdravo življenje stanovnika pojedine lokalne zajednice.

Djelovanje zajednice formalno je određeno u obliku sustava uprave. Promatrajući s aspekta prevencije problema u ponašanju, uloga uprave je veoma važna u onom segmentu koji se odnosi na organizaciju i postavljanje strategija prevencije. Iako društveno okruženje i zajednica nije jedini čimbenik koji utječe na pojavu problema u ponašanju, ono ima značajno mjesto u njihovoj pojavi i razvoju (Mataga Tintor, 2006).

Istraživanja i iskustva praktičara potvrđuju kako lokalna zajednica, ako se promatra u funkcionalnom, teritorijalnom ili kategorijalnom smislu, obuhvaća većinu potencijalno rizičnih čimbenika odgovornih za pojavu niza negativnih odstupanja u području psihosocijalnog djelovanja, ali jednako tako i zaštitnih čimbenika čiji učinak djeluje na suzbijanje, preveniranje te otklanjanje problema u ponašanju (Bašić, 2001, prema Mataga Tintor, 2006).

Neki od autora govore kako je teže procijeniti jake strane zajednice nego se usredotočiti na potrebe i nedostatke. McKnight (1993, prema Janković, Bašić, 2001) također smatra da je u procjeni zajednice prvi princip određivanje resursa koji već postoje u zajednici, sposobnosti njegovih članova, udruga i institucija, a ne onoga čega nema, što je problematično ili potreba zajednice.

Velik broj stručnjaka potvrđuje zaključak kako je određena kombinacija osobina ličnosti i iskustva u obitelji u interakciji s obilježjima šireg okruženja jasan pokazatelj razvoja problema u ponašanju kod djece i mladih. To znači da se rizični i zaštitni čimbenici identificiraju unutar pojedinca, izravno unutar obitelji ili školskoj sredini i širem socijalnom okruženju (Garmezy, 1985; Rutter, 1987; Werner i Smith, 1982, 1992; Fraser 1997; Delale 2000, prema Mataga Tintor, 2006). Unatoč tome, postojanje jake infrastrukture u zajednici identificira se kao zaštitni čimbenik koji vodi do razvoja otpornosti prema problemima u ponašanju. Zajednice tako mogu graditi osnove koje će omogućavati djeci i mladima sudjelovanje u aktivnostima gdje se podučava o mogućnostima izbora i odgovornom donošenju odluka. Time bi se razvijala iskustva koja pomažu u razvoju socijalnih vještina, samopoštovanja, uvažavanju različitosti te poštovanja prema drugima (Mataga Tintor, 2006).

3.6. Procjena rizičnih i zaštitnih čimbenika - CTC Youth Survey

Kao što je već ranije navedeno, brojna istraživanja identificiraju mnoge rizične i zaštitne čimbenike na individualnoj razini, na razini bližeg okruženja te na razini zajednice koji imaju utjecaj na razvoj djece i mladih. Tako se programi prevencije u zajednici baziraju na jačanju zaštitnih i smanjivanju prisutnosti rizičnih čimbenika. Znanstvenici Hawkins i Catalano (1999, prema Mihić i sur., 2010) su u suradnji s drugim stručnjacima razvili svjetski prepoznat sustav prevencije u zajednici pod nazivom Communities that Care (CTC) koji se temelji na iscrpnim istraživanjima iz raznih područja sociologije, psihologije, obrazovanja, javnog zdravstva, kriminologije, medicine i razvoja organizacije (Mihić i sur., 2010). To je dinamičan sustav prevencije u zajednici koji uključuje sve segmente zajednice u promoviranju pozitivnog razvoja djece i mladih, proaktivan je i usmjeren na prediktore problema djece i mladih prije njihova uključivanja u rizična ponašanja. Njegova namjena je da pomaže ključnim ljudima i donositeljima odluka u zajednici da lakše koriste rezultate dobivene znanstvenim istraživanjima (Novak i sur., 2013). Razvijen je u sklopu Strategije nacionalnog razvoja te da je sustav značajan u prilog govori podatak da je preuzet u brojne svjetske zajednice: Nizozemske, Velike Britanije, Njemačke, Irske, Australije, Španjolske i diljem SAD-a. U Hrvatskoj je preuzet u okviru projekta Zajednice koje brinu takav američki model prevencije poremećaja u ponašanju i Zajednice koje brinu: razvoj, implementacija, i evaluacija modela prevencije poremećaja u ponašanju u zajednici koji se provode od 2002. godine (Nikčević-Milković, Rupčić, 2013).

Kao dio sustava prevencije, Communities that Care predstavlja sveobuhvatan instrument procjene potreba CTC Youth Survey koji služi za ispitivanje rizičnih i zaštitnih čimbenika ključnih za razvoj poremećaja u ponašanju kod mladih kao i prediktora problema u ponašanju mladih poput nasilničkog ponašanja, delinkvencije, pijenja alkohola te zlorabe psihoaktivnih tvari (Hawkins, van Horn i Arthur, 2004.; Glaser i sur., 2005; prema Mihić i sur., 2010).

CTC Youth Survey instrument identificira koji su rizični i zaštitni čimbenici u porastu ili padu na određenom geografskom prostoru i u kojoj populaciji te koji bi čimbenici bili prioritet za preventivne intervencije. Dizajniran je kao alat za procjenu potreba za prevencijom u adolescentskoj populaciji. Instrument je osmišljen (Arthur i sur., 2002):

- Za procjenu širokog spektra rizičnih i zaštitnih čimbenika utvrđenih prospektivnim longitudinalnim istraživanjem kroz domene zajednice, škole, obitelji, vršnjaka i

individualnih obilježja poput zdravstvenog stanja i ponašajnih ishoda uključujući korištenja sredstava ovisnosti, nasilnog ponašanja i delinkvencije

- Za provođenje u školskom okruženju u trajanju jednog školskog sata
- Da bude prilagođen adolescentnoj skupini od 11 do 18 godina.

Korištenje takvog instrumenta povećava djelotvornost i učinkovitost preventivnih napora i olakšava planiranje preventivskih strategija te u fokus stavlja specifične prediktore problema u ponašanju u školama i zajednici (Arthur i sur., 2002).

Studije pokazuju da je uz adekvatne treninge za ključne ljude u zajednici i donositelje odluka koji planiraju prevenciju moguće uspješno primijeniti planiranje prevencije osnovano na istraživanjima CTC Youth Surveya te prikupiti i analizirati podatke o rizičnim i zaštitnim čimbenicima temeljem primijenjenog instrumenta i time na koncu upotrijebiti te podatke kako bi donijeli odluke o izboru preventivske politike i izboru programa usmjerenih na identificirane rizične i zaštitne čimbenike (Mihic i sur., 2010).

Projekti Zajednice koje brinu nastoje implementirati rezultate takvih istraživanja u svakodnevnu praksu određene zajednice. Kako bi se pokazalo koji su programi i nastojanja djelotvorni u pojedinoj sredini, postavljaju se sustavi praćenja s ciljem procjene jasnih pokazatelja potreba zajednice (Nikčević-Milković, Rupčić, 2013).

4. Karakteristike otoka i otočne populacije u Republici Hrvatskoj

Postoje mnoge definicije otoka, ali ona najjednostavnija kaže kako je ono dio kopna omeđen vodom (Anić i sur., 2002). Kroz povijest je o otocima mnogo toga zapisano i posvuda se ističe kako su otoci poseban svijet kulture i običaja, gospodarstva, povijesti i geopolitičkog značenja te da je to jedno od područja drugačijeg načina života. Hrvatska obala sa svojim specifičnostima spada u najrazvedenije na svijetu i naziva se dalmatinski tip obale. Hrvatska broji 1 246 otoka, hrudi i grebena od kojih je 67 otoka naseljeno (Bucul, 2014).

Problemi otočne populacije jest ta što prevladava starije stanovništvo dok se mlado iseljava. Gospodarstvo je krajnje siromašno unatoč velikim potencijalima, dok je turizam, kao glavna gospodarska djelatnost uglavnom oslonjena na prirodne ljepote i znamenitosti, dok s druge strane poljoprivreda, ribarstvo, brodogradnja i rudarstvo bilježe pad. Jedan od značajnih problema također je i prometna povezanost otoka i kopna, odnosno urbanijih sredina (Bucul, 2014). Dakako, sve ove značajke imaju utjecaja na stanovništvo koje obitava na otocima te na cjelokupnu lokalnu zajednicu.

Zbog svoje zemljopisne izoliranosti i drugih posebnosti mnogi hrvatski otoci konstantno se susreću s trendom izrazitog pada broja stanovnika, odnosno depopulacije (Promicanje zapošljivosti mlade populacije na geografski izoliranim/udaljenim otocima, 2015). Čimbenik koji tome značajno doprinosi jest problem zapošljivosti i s njime povezane socijalne uključenosti mladih otočana. Projekt „Promicanje zapošljivosti mlade populacije na geografski izoliranim/udaljenim otocima“ (2015, 5) definira socijalnu uključenost kao „proces kojim se nastoji osigurati da svatko, neovisno o svom iskustvu i okolnostima može ostvariti puni potencijal u životu“. Općenito govoreći, socijalna se isključenost odnosi na neaktivnost u društvu. Postoji mnogo definicija tog koncepta, a zajednička obilježja su im:

1. Nedostatak sudjelovanja
2. Višedimenzionalnost
3. Dinamičnost
4. Višeslojnost

Istraživanja i analize potvrđuju visoku stopu nezaposlenosti mladih na hrvatskim otocima kao i otežanu mogućnost zapošljavanja na otocima. Budući da otoci izrazito ovise o ljetnom, sezonskom zapošljavanju, mjeseci izvan turističkih djelatnosti u zimskom periodu su veoma

nepovoljni za zapošljivost mladih. Zaposlenje mladih i s njime povezana socijalna uključenost na otocima se čini kao širi problem od uobičajenog poimanja problematike zapošljivosti mladih u drugim hrvatskim sredinama zbog slijedećih karakteristika/problema (DEŠA-Dubrovnik: Pozicijski dokument: Održivost geografski izoliranih/udaljenih otoka u kontekstu zapošljivosti i socijalne uključenosti mlade otočne populacije, PROJEKT: Promicanje zapošljivosti mlade populacije na geografski izoliranim/udaljenim otocima, 2015):

1. Otoci su uglavnom sredine sa slabom naseljenošću i trajnim trendom opadanja stanovništva koje istovremeno i stari
2. Životni uvjeti na zemljopisno izoliranim otocima čine život na otoku skupljim
3. Cjeloživotno učenje na većini zemljopisno udaljenih otoka je izrazito otežano jer na nekim otocima nema ni osnovne škole, dok na otocima na kojima postoje srednje škole uglavnom izvode srednjoškolski program u turističko – ugostiteljskom sektoru, sektoru ekonomije, trgovine i poslovne administracije ili opće gimnazije
4. Stjecanje dodatnog obrazovanja u bilo kojem segmentu na otočkim područjima, pogotovo onim udaljenijim je otežano, najviše formalno obrazovanje odraslih kao što su razne prekvalifikacije ili dokvalifikacije i stručna usavršavanja koja se uglavnom nude na kopnenim sredinama
5. U slučaju gubitka zaposlenja gotovo je nemoguće naći posao na otoku jer je tržište rada nefleksibilno i malo
6. Turizam, koji je uz poljoprivredu i ribarstvo glavna gospodarska grana, na većini udaljenih otoka je donio i pozitivne i negativne elemente: pozitivno je to što se povećao ekonomski kapital i međukulturalna razmjena, dok se s druge strane zbog dohotka relativno „lakog“ novca mladi ne odvažuju na veće pothvate i promjene, bilo u obrazovnom ili poduzetničkom smislu te turizam prijeti da „proguta“ sve ostale ekonomske aktivnosti na otocima, čineći ih gospodarski monokulturama
7. Procesi gore navedeni vezani uz turizam imaju značajne implikacije i na kulturni i na socijalni život otoka, a posebice mladih, čiji se planovi, želje i očekivanja potpuno podvrgavaju životnim prilikama posredovanim prisutnošću turizma
8. Ribarstvo i poljoprivreda se obavlja uglavnom za vlastite potrebe, a izlazak mladih na tržište često zalaze u područja sive ekonomije
9. Većina mladih na otocima priželjkuju samostalno pokretanje posla ili poduzetničkih poduhvata, ali uglavnom rade kod privatnog poslodavca ili u javnom i državnom sektoru

10. Običajne norme, odnosno uobičajeni načini funkcioniranja svakodnevice, kao i imovinskopravni odnosi često ne ostavljaju mnogo prostora za društvene inovacije i poduzetništvo
11. Međusektorska suradnja je vrlo limitirana, odnosno razne vrste organizacija i institucija na geografski udaljenijim otocima ne prepoznaju do kraja svoju ulogu
12. Organizacije civilnog društva, najviše udruge, od posebne su važnosti na otocima jer stvaraju i usložnjavaju socijalni kontekst u malim zajednicama te je njihova uloga višestruka: od mogućnosti zapošljavanja lokalnog stanovništva, preko direktnih akcija i programa, do promicanja novih standarda i održivih način djelovanja, a s druge strane njihova uloga je nedovoljno iskorištena od lokalne zajednice te samih udruga.

Jedna od karakterističnosti za otoke i otočnu lokalnu zajednicu jest i sindrom izoliranosti zbog okruženosti morem (eng. The syndrome of isolation and that of being surrounded by sea) koji ovisi o više različitih čimbenika. Što je manji broj stanovnika koji obitava na takvom području, što je slabija prometna povezanost i druge infrastrukturne veze, što je veća udaljenost od kopna to su veće šanse za razvijanje tog sindroma (Magaš, 1995). Okruženost otoka morem određuje način života ljudi, kulturu, zanimanja i razmišljanja. Izoliranost je često izvor nesigurnosti ljudi i ovisnosti o drugima (Babić, 2003).

Također jedan od problema života na otocima je i manjak kulturno-zabavnih sadržaja što uz druge otočne nedostatke potiskuje mlade s otoka te tako stvara još jedan možda i najveći problem: nedostatak mladih i kontinuirano povećanje prosječne starosti stanovništva. Problem slobodnog vremena u kulturi otočnih lokalnih zajednica, a posebice mlade populacije, posljedica je specifičnog periferijskog statusa tih zajednica. Rješavanje i obogaćivanje slobodnog vremena otočana svodi se na pitanja razvoja otoka i postupnog smanjivanja periferijskih obilježja takvih prostora (Babić, 2003).

Prema istraživanju (Babić, Lajić, 2002) autori navode i pozitivne strane života na otocima koji mladi percipiraju kao prednosti, među kojima većina ispitanika navodi mir, tišinu i ljepotu kao glavne značajke otočkog življenja pri čemu prirodne i ekološke prednosti postaju glavni resurs hrvatskih otoka. Nerazvijenost gospodarstva, bez većih industrijskih pogona i pretežito ruralan pejzaž postaju moguć pokretač otočnog razvoja i čimbenik zadržavanja pa i privlačenja stanovništva. Periferijski položaj otoka mogao bi postati prednost spram urbano-industrijskim destinacijama (Babić, Lajić, Podgorelec, 2004).

Izazovi rada s djecom i mladima i njihovim odgojem uvelike ovisi o kontekstualnim čimbenicima poput lokalne zajednice, njene veličine i resursa kojima ona raspolaže te tako svaka sredina nosi svoje prednosti, nedostatke i načine s kojima se suočava s problemima u ponašanju. Iz ranije navedenog proizlazi da se problemi otočke populacije poput smanjivanja broja stanovnika, manjak kulturnodruštvenih sadržaja, velika nezaposlenost, iseljavanje i slično odražava na kvalitetu i stil života djece i mladih. Dolazi do smanjenja broja učenika u razredima, osiromašivanja socijalnih interakcija, mladi su primorani putovati u veće makroregionalne gradove radi obrazovanja i ostalih aktivnosti koje im mala sredina ne pruža. Jednako tako može doći do pasivnosti koja je rezultat nezaposlenosti zbog čega mladi gube ambicije te zbog dosade eksperimentiraju sa sredstvima ovisnosti. Višak slobodnog vremena može dovesti do depresije i općeg nezadovoljstva koje ima utjecaja na mentalno zdravlje djece i mladih (Ilišin, 1999, prema Babić, 2003). S druge strane, otoci i otočki način života nude mirno okruženje, čist okoliš i netaknutu prirodu koja pogoduje nesmetanom fizičkom, psihičkom i kognitivnom razvoju djece i mladih.

4.1. Karakteristike otoka Visa

Otok Vis, povijesno znan kao grčka Issa, pripada srednjodalmatinskoj otočnoj skupini. Od najbližeg kontinentalnog kopna udaljen je 44 km. Njegova izoliranost, odnosno odvojenost od kopna stvara otočne specifične ekosustave. Izoliranost utječe na cjelokupni društveno-gospodarski razvoj, uvjete života te na oblikovanje karakterističnih socio-patoloških tipova otočana i njihovih zajednica (Lajić, 1992, prema Nejašmić, Mišetić, 2006). U modernim uvjetima prostorne povezanosti i društveno-gospodarske međuovisnosti, stupanj izoliranosti pojedinih otoka ovisi o udaljenosti otoka od obale i o postojećim prometnim vezama s urbanim središtima na obali. Otok Vis karakterizira izrazito bipolarna organizacija prostora, s Komižom i Visom kao središnjim naseljima u kojima živi čak 93% stanovništva otoka, no postojeća društvena infrastruktura zadovoljava tek primarne potrebe lokalnog stanovništva. Za sve ostale potrebe stanovništvo je primorano putovati u udaljeni Split koji u ovom slučaju igra ulogu regionalnog i makroregionalnog središta. U kontinentalnoj Hrvatskoj, a vjerojatno ni šire, regionalni centar nije udaljen tri sata putovanja što nedvojbeno pogoduje izoliranosti otoka, njegovu društveno-gospodarskom zaostajanju i iseljavanju stanovništva. Migracije i prirodno kretanje su temeljne odrednice razvitka stanovništva. Sastav stanovništva prema spolu jest taj da među mlađim stanovništvom prevladava muški, dok među starijim

prevladava ženski spol. Sastav stanovništva prema dobi jedan je od najvažnijih pokazatelja biodinamike ljudi na nekom području, a posebno je važan zbog svojih društvenih i gospodarskih implikacija pri tome valja istaknuti da su promjene u strukturi prema dobi i spolu u pravilu dugoročne te da uvelike određuju buduće promjene u prirodnom kretanju stanovništva. Na Visu je značajan opći čimbenik starenja stanovništva te depopulacija koja je uzrokovana poglavito iseljavanjem što ima veoma nepovoljno značenje za otok. Prvenstveno, nepovoljno djeluje na niz gospodarskih i društvenih parametara, a to može uzrokovati odlazak dijela preostalih mladih ljudi s otoka čime se produbljuje sociodemografska depresija te se ograničava mogućnost stabiliziranja nepovoljnih demografskih i razvojnih tendencija (Nejašmić, Mišetić, 2006).

Život na otoku Visu je jednostavan, no upravo je jednostavnost življenja, čak i za vrijeme najveće turističke gužve, ono što Vis čini drukčijim od drugih otočkih destinacija. Karakterizira ga prirodna ljepota i tradicionalna jadranska arhitektura, no prema riječima putopisca Jonathana Bousfielda, njegova privlačnost leži u atmosferi otoka. Za razliku od nekih većih i urbanijih hrvatskih otoka Vis je ljeti osjetno drukčiji zbog toga jer nije klasično turističko središte kojim dominiraju hotelski smještaji. Iako se njegova polustoljetna izoliranost gospodarski i ekonomski gledano čini kao mana, zapravo se u turističkom smislu pretvara u njegovu prednost. Viška privlačnost ne leži u atraktivnim hotelskim kapacitetima, već u samom otoku, njegovoj za sad neiskvarenoj prirodi i ljudima kojim turistička komercijalizacija nije oduzela ljudskost već svoju gostoljubivost iskazuju na autentičan „domorodački“ način (<http://www.tz-vis.hr/>).

Na otoku Visu djeluje udruga za razvoj organizacija civilnog društva i civilnih inicijativa pod nazivom „SVIMA“. Ta udruga mladih se bavi raznim projektima, radionicama i edukacijama koje pružaju mladima da se udružuju, pokrenu, educiraju i ostvaruju svoje afinitete te jednako tako upoznaju svoj otok i njegove raznolikosti. Cilj udruge je jačanje kapaciteta profitnog, neprofitnog i javnog sektora na osnovama suradnje i partnerstva u razvitku sustava socijalnih usluga na lokalnoj i nacionalnoj razini, promicanje kvalitete života i zaštite socijalnih prava građana. Udruga nudi djeci i mladima nove sadržaje, slobodne aktivnosti, stjecanje novih znanja i vještina, pozitivnu afirmaciju među vršnjacima, razvoj zdravog stila života te sprječavanje nepoželjnih. Također, pokreću inicijativu među mladima i promiču volonterski rad kroz međugeneracijske projekte (<https://hr-hr.facebook.com/UdrugaSvima>).

5. Prikaz istraživanja rizičnih i zaštitnih čimbenika kod djece i mladih otoka Visa¹

Istraživanje u okviru projekta „Vis ima stav – prevencija na otoku“ prijavljenog od strane Udruge SVIMA otoka Visa u partnerstvu s Edukacijsko-rehabilitacijskim fakultetom Sveučilišta u Zagrebu, koje je financirano od strane Ureda za suzbijanje zlouporabe droga u 2014/15 provedeno je u svrhu procjene rizičnih i zaštitnih čimbenika na otoku Visu.

5.1. Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je stjecanje uvida u samoprocjenu rizičnih i zaštitnih čimbenika djece i mladih otoka Visa u svrhu procjene potreba djece i mladih kao temelja za planiranje i provođenje preventivnih aktivnosti. Istraživanjem su obuhvaćeni su rizični i zaštitni čimbenici koji se nalaze na razini pojedinca, vršnjaka, obitelji, školskog okruženja i zajednice. Temeljem samoprocjene rizičnih i zaštitnih čimbenika dobit će se uvid u procjenu potreba za provođenjem preventivnih intervencija za djecu i mlade na otoku Visu.

5.2. Opis istraživanja

U narednom tekstu bit će predstavljen opis obuhvaćenog uzorka, instrumenta primijenjenog za prikupljanje podataka te načina prikupljanja i obrade podataka.

5.2.1. Uzorak

Istraživanje obuhvaća ukupno 110 sudionika, djece i mladih otoka Visa, polaznika Osnovne škole „Vis“ i Srednje škole „Anton Matijašević Karamaneo“ u Visu. U istraživanju je sudjelovalo 35 učenika osnovne škole (51.4% dječaka, 48.6% djevojčica) i 75 učenika srednje škole (49.3% dječaka, 50.7% djevojčica). Zbog specifičnosti male zajednice, istraživanjem je obuhvaćena sva populacija djece i mladih u dobi od 11 – 18 godina, dakle upitnik su ispunili svi učenici 6., 7. i 8. razreda osnovne te svi učenici 1., 2. 3. i 4. razreda srednje škole koji su na dan istraživanja pohađali nastavu.

¹ iz Izvješća o procjeni rizičnih i zaštitnih čimbenika u razvoju djece i mladih otoka Visa, (2015)

5.2.2. Upitnik

Za prikupljanje podataka korištena je prilagođena verzija CTC Upitnika za djecu i mlade (eng. CTC Youth Survey, Communities that Care Survey). Upitnik je sastavnica modela razvoja zajednice „Communities That Care“ i predstavlja instrument za ispitivanje rizičnih i zaštitnih čimbenika u razvoju problema u ponašanju kod djece i mladih kao i prediktora problema u ponašanju iste populacije. Upitnik je preveden na hrvatski jezik i primijenjen na području Grada Zagreba te je nakon toga proveden i u Istarskoj županiji kao dio znanstveno-akcijskog projekta „Zajednice koje brinu kao model prevencije poremećaja u ponašanju“ (nositelja Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Istarske županije).

5.2.3. Način provođenja istraživanja i obrade podataka

Prvi korak u provedbi istraživanja bio je priprema instrumentarija i ostvarivanje suradnje sa školama koje su sudjelovale u istraživanju te je obavljeno traženje pismenog obavijesnog pristanka za učenike u dobi do 14. godina od strane njihovih roditelja/skrbnika, a za učenike starije od 14. godina usmeni pristanak je zatražen i dobiven od samih učenika neposredno prije primjene upitnika. Istraživanje je provedeno na nastavi metodom „olovka-i-papir“ u trajanju od 30-ak minuta, u studenom 2014. godine. Zaposlenice Udruge SVIMA, suradnice na projektu provele su primjenu upitnika, za što su educirane od strane suradnica s Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta. Sudionicima koji su stariji od 14. godina, na razumljiv način objašnjen je cilj istraživanja i ukazano na anonimnost i dobrovoljnost sudjelovanja te na činjenicu da o njihovoj dobrobiti tijekom i nakon (u odnosu na korištenje podataka) istraživanja istraživači vode računa. U provedbi istraživanja uvažena su načela etičnog i profesionalnog pristupa istraživanju s djecom te ujedno njegovim provođenjem sudionicima nije nanesena šteta ili su na bilo koji drugi način bili izloženi rizicima većim od svakodnevne školske situacije (Etički kodeks istraživanja s djecom, 2003).

Podaci su obrađeni deskriptivnom statistikom te su rezultati prikazani na razini apsolutnih (N) i relativnih (%) frekvencija te aritmetičkih sredina što omogućava dovoljno podataka za donošenje zaključaka o potrebama djece i mladih u smislu preventivnih aktivnosti u zajednici.

5.3. Rezultati istraživanja

Od 110 sudionika djece i mladih obuhvaćenih ovim istraživanjem 4,5% ih je ponavljalo razred, 0,9 je prethodni razred završilo s dovoljnim uspjehom, 22,7% je imalo dobar uspjeh, 46,4% je imao vrlo dobar uspjeh, dok je 25,5% prethodni razred završio s odličnim uspjehom. Iz dobivenih rezultata je vidljivo kako više od polovice svih učenika ima vrlo dobar i odličan uspjeh (71,9%), no postoji nekolicina ponavljača razreda (0,9%). Što se tiče neopravdanih izostanaka u mjesecu koje je prethodilo provedbi istraživanja njih čak 60% nije izostalo niti jedan dan, dok je njih 14,6% izostalo 6 i više dana, a njih čak 8,2% izjavljuje da su izostali 11 i više dana.

Ispitivanjem rizičnih i zaštitnih čimbenika dobiveni su rezultati vezani za vještine donošenja odluka, samopoštovanje i općenitu prosocijalnu usmjerenost. Na skali samoprocjene vezano za tvrdnje o vještini donošenja odluka sudionici se procjenjuju pretežno visoko kompetentnima uz neke iznimke. Više od polovice sudionika (55,6%) izjavljuje kako često donosi odluke, a da ne razmisli o posljedicama te da ponekad odluke donose bez nekog razloga (63,9%). Koliko mišljenje drugih utječe na njihovo donošenje odluka govori podatak prema kojem se više od polovice sudionika izjasnilo da im je važno što o toj odluci misle njihovi prijatelji (53,8%) i roditelji (73,3%). Ti rezultati upućuju na potencijalne rizike vršnjačkog pritiska, a s druge strane pokazuju kako je izražen zaštitni čimbenik kada je u pitanju važnost mišljenja roditelja o njihovim odlukama.

Tablica 4. Vještine donošenja odluka

	u potpunosti se slažem	slažem se	ne slažem se	uopće se ne slažem
Kada nešto odlučim učiniti, to uvijek napravim do kraja	29,9%	49,5%	15,9%	4,7%
Često donosim odluke, a da ne razmislim o posljedicama	13,0%	42,6%	33,3%	11,1%
Promislim različite mogućnosti prije nego što donesem odluku	26,2%	47,7%	22,4%	3,7%
Rijetko odlučim učiniti nešto zbog čega mi je kasnije žao	22,4%	43,9%	28,0%	5,6%
Kad mi nešto padne na pamet, često	17,5%	27,2%	39,8%	15,5%

odlučim to učiniti bez razmišljanja				
Kada nešto odlučim, svejedno mi je što o tome misle moji prijatelji	14,2%	32,1%	39,6%	14,2%
Kada nešto odlučim, svejedno mi je što o tome misle moji roditelji	16,2%	10,5%	45,7%	27,6%

Na skali samoprocjene vezane za samopoštovanje ispitivana je slika o sebi, vjera u sebe i doživljaj vrijednosti sebe kao osobe. Na tom području dobiveni su visoki rezultati što govore podaci da njih 78,5% izražava pozitivan stav o sebi, dok 82,2% sudionika smatra da vrijedi kao osoba, bar koliko i drugi ljudi, a njih 86,0% misli da ima dosta dobrih osobina. S druge strane, zabrinjava podatak o djeci i mladima koji se nisu našli u tom postotku. Daljnji podaci govore kako 43,5% učenika smatra kako nisu sposobni ni za što i kako nemaju na što biti ponosni (40,1%). Takvi rezultati pokazuju kako postoji potreba za pružanjem dodatnih intervencija u svrhu osnaživanja i jačanja zaštitnih čimbenika koji će ih dodatno podržavati u njihovom rastu i razvoju.

Tablica 5. Samopoštovanje

	u potpunosti se slažem	slažem se	ne slažem se	uopće se ne slažem
Smatram da imam dosta dobrih osobina	22,4%	63,6%	12,1%	1,9%
U većini sam stvari isto toliko dobar/dobra kao i većina drugih ljudi	16,0%	64,2%	18,9%	0,9%
Ponekad mislim da ni u čemu nisam dobar/dobra	24,5%	23,6%	44,3%	7,5%
Većina djevojčica i dječaka mojih godina su pametniji od mene	15,0%	15,0%	56,1%	14,0%
Mnogo me stvari zanima i imam mnogo hobija	26,9%	45,4%	22,2%	5,6%
Sve u svemu zadovoljan/zadovoljna sam sam/a sa sobom	32,1%	45,3%	17,9%	4,7%
Mislim da nema baš mnogo stvari zbog kojih bi mogao/la biti ponosan/na na sebe	9,3%	30,8%	43,9%	15,9%

Ponekad mislim da nisam ni za što sposoban/sposobna	14,8%	28,7%	38,0%	18,5%
Mislim da vrijedim kao osoba bar koliko i drugi ljudi	36,4%	45,8%	12,1%	5,6%
Sve u svemu, čini mi se da nisam ništa postigao/postigla	15,2%	17,1%	41,0%	26,7%
Imam pozitivan stav o sebi	37,4%	41,1%	15,9%	5,6%

Ispitivanjem prosocijalne orijentacije sudionika dobiveni su vrlo visoki rezultati pa bi tako za 92,6% sudionika reći nešto lijepo svojem prijatelju/prijateljici bilo vrlo lako i lako, a isto tako 90,7% sudionika bi lako pomoglo nekome kome treba pomoć. Na pitanje koliko bi ti teško ili lako bilo zamoliti nekoga za uslugu 82,1% smatra kako bi to učinili vrlo lako i lako te bi njih 71,2% vrlo lako i lako potražilo pomoć kad ima problema. Niži rezultati su dobiveni na pitanju koliko bi lako ili teško bilo pokazati nekome da ti se sviđa gdje ih se manje od polovice (41,7%) izrazilo kao bi to lako i vrlo lako učinili. No, iz navedene tablice je vidljivo kako su djeca i mladi većinom izrazito prosocijalni i nije im teško pružiti niti tražiti pomoć kada vide potrebu za njom.

Tablica 6. Prosocijalna orijentacija

Koliko bi ti bilo lako ili teško učiniti sljedeće stvari?	vrlo lako	lako	teško	vrlo teško
Reći nešto lijepo svojem prijatelju/prijateljici	69,2%	23,4%	1,9%	5,6%
Zamoliti nekoga za uslugu	43,4%	38,7%	11,3%	6,6%
Pokazati nekome da mi se sviđa	13,0%	28,7%	37,0%	21,3%
Reći „ne“ kad me netko zamoli da učinim nešto što ne želim učiniti	34,0%	23,6%	27,4%	15,1%
Potražiti pomoć kad imam problema	23,1%	48,1%	21,3%	7,4%
Pomoći nekome kome treba pomoć	56,5%	34,3%	3,7%	5,6%

Nadalje, ispitivani su rizični i zaštitni čimbenici u školskom okruženju koji se odnose na akademski uspjeh, izostanke s nastave, percepciju zanimljivosti i korisnosti zadataka u školi te općenita privrženost školi, osjećaj pripadanja, sigurnosti i povezanosti s učiteljima i prilike za aktivnost i sudjelovanje učenika u školskim aktivnostima.

Smislenost i važnost zadataka koje dobivaju u školi i za domaću zadaću samo 4,6% učenika smatra gotovo uvijek važnim, njih 29,6% smatra da su često smisleni i važni, dok rijetko ili nikada izjavljuje njih 28,3%. Za predmete koje uče na nastavi 13,6% misli kako je gradivo jako i prilično zanimljivo, 38,2% izjavljuje kako su predmeti zanimljivi, dok ih 47,3% smatra kako su pomalo ili jako dosadni. Na pitanje što misle koliko će im stvari koje uče u školi biti korisne njih 38,3% smatra kako će im biti prilično ili jako korisne, 29,1% ih smatra korisnim, 28,2% misli da su donekle korisne, dok 4,5% izjavljuje kako uopće nisu korisne.

Na pitanje koliko često su u protekloj školskoj godini uživali biti u školi njih 31,2% odgovara često ili gotovo uvijek, 33,9% ponekad, dok ih je 34,9% gotovo nikad ili rijetko uživalo biti u školi.

Tablica 7. Privrženost školi

Razmišljajući o prošloj školskoj godini koliko si često:	nikad	rijetko	ponekad	često	gotovo uvijek
uživao/la biti u školi?	10,1%	24,8%	33,9%	24,8%	6,4%
mrzio/la biti u školi?	9,2%	27,5%	34,9%	22,0%	6,4%
pokušavao/la dati sve od sebe?	5,5%	18,2%	29,1%	31,8%	15,5%

Iako 28,4% učenika izražava da su često ili gotovo uvijek mrzila biti u školi, njih čak 46,3% je jednako tako pokušavalo dati sve od sebe u izvršavanju zadataka vezanih uz nastavu.

Daljnja pitanja vezana uz školsko okruženje ispituju percepciju odnosa s učiteljima, participacije u aktivnostima u školi te same prilike za aktivnosti i sudjelovanje u životu škole/razreda te nagrade i poticanje za uspjeh i prosocijalna ponašanja, što je prikazano u *Tablici 8:*

Tablica 8. Povezanost sa školom

	NE!	ne	da	DA!
Učenici u mojoj školi često imaju priliku sudjelovati u odlučivanju o razrednim aktivnostima i pravilima u razredu.	19,1%	27,3%	40,0%	13,6%
Učitelji me uključuju u neke posebne projekte u razredu.	25,5%	33,6%	30,9%	10,0%
Kada dobro obavim zadatak u školi učitelj/i to primijete i daju mi to do znanja.	10,1%	22,9%	54,1%	12,8%
U mojoj školi ima puno slobodnih aktivnosti (npr. sportske, umjetničke...) u koje se učenici mogu uključiti.	16,5%	42,2%	31,2%	10,1%
Ukoliko to žele, učenici u mojoj školi imaju priliku razgovarati s učiteljima na samo.	10,1%	15,6%	44,0%	30,3%
U školi se osjećam sigurno.	11,1%	9,3%	50,9%	28,7%
Kada napravim nešto dobro, škola o tome obavijesti moje roditelje.	65,1%	27,5%	4,6%	2,8%
Učitelji me pohvale kada se trudim u školskim zadacima.	13,8%	22,9%	53,2%	10,1%
Moje ocjene su bolje od ocjena većine učenika u mom razredu.	23,1%	38,9%	28,7%	9,3%
Često imam priliku sudjelovati u razrednim raspravama ili aktivnostima.	12,0%	22,2%	48,1%	17,6%

Većina sudionika (53,6%) izražava kako imaju priliku sudjelovati u odlučivanju o razrednim aktivnostima i pravilima, te njih čak 65,7% smatra kako često imaju priliku sudjelovati u razrednim raspravama ili aktivnostima, no njih 58,7% smatra da u školi nema dovoljno slobodnih aktivnosti za uključivanje. Na pitanje poticanja i nagrađivanja uspjeha, da ih učitelji pohvale kada dobro obave zadatak percipira 63,3% učenika, no samo njih 7,4% smatra da o tim uspjesima škola obavijesti njihove roditelje. Učenici se u školi u velikoj mjeri (79,6%)

osjećaju sigurno, no ozbiljan je postotak od 20,4% učenika koji se u školi osjećaju nesigurno. O odnosu s učiteljima govori podatak da čak 74,3% učenika smatra da se s učiteljima može razgovarati na samo u slučaju kad učenici to žele.

U okviru susjedstva i zajednice procjenjivana je dostupnost sredstava ovisnosti i percepcija učenika o korištenju sredstava ovisnosti.

Kao vrlo jak rizični čimbenik u zajednici ističe se dostupnost sredstava ovisnosti maloljetnicima koji ukazuje i na toleranciju zajednice na korištenje sredstava ovisnosti od strane maloljetnika. Osim što su lako dostupna maloljetnicima, zajednica daje jasnu poruku svojim ne reagiranjem na takvu pojavu. U *Tablici 9* prikazani su rezultati procjene dostupnosti sredstava ovisnosti.

Tablica 9. Dostupnost sredstava ovisnosti

	jako teško	prilično teško	prilično lako	vrlo lako
Ako bi želio/a nabaviti pivo, vino ili žestoko piće koliko lako bi to učinio/la?	7,5%	17,8%	29,0%	45,8%
Ako bi želio/a nabaviti cigarete koliko lako bi to učinio/la?	12,0%	13,9%	23,1%	50,9%
Ako bi želio/a nabaviti drogu kao npr. kokain, LSD ili amfetamin koliko lako bi to učinio/la?	44,9%	22,4%	26,2%	6,5%
Ako bi želio/a nabaviti marihuanu koliko lako bi to učinio/la?	30,6%	8,3%	24,1%	37,0%

Iz prikazanih rezultata vidljivo je da maloljetnici smatraju kako prilično lako ili vrlo lako mogu nabaviti alkoholna pića (74,8%), cigarete (74,0%) i marihuanu (61,1%). Ostale droge 32,7% ispitanika smatra da bi mogla nabaviti vrlo lako ili prilično lako što je alarmantan podatak o percepciji dostupnosti droga u zajednici u kojoj borave.

Na pitanja o konzumaciji alkoholnih pića njih 12,5% se izjasnilo kako nisu popili niti jedno piće u cijelom životu, dok se 46,2% izjasnilo kako su tijekom cijelog života popili 30 i više

alkoholnih pića. U posljednjih 12 mjeseci niti jedno alkoholno piće nije konzumiralo 27,2% ispitanika, a 33,0% je konzumiralo 30 ili više alkoholnih pića. U mjesecu koji je prethodio istraživanju 42,2% učenika nije konzumiralo alkohol, dok ih je 32,3% konzumiralo 10 ili više alkoholnih pića. Na pitanje koliko si puta pio/pila alkoholna pića učenici su odgovorili sljedeće:

Tablica 10. Konzumacija alkohola

	0	1-2	3-5	6-9	10-19	20-29	30 ili više
U cijelom životu	12,5%	17,3%	5,3%	6,7%	5,8%	6,8%	46,2%
U posljednjih 12 mjeseci	27,2%	13,6%	6,8%	9,7%	2,9%	6,8%	33,0%
U posljednjih 30 dana	42,2%	16,7%	3,9%	4,9%	12,7%	2,9%	16,7%

Iz prikazanih rezultata je vidljivo kako gotovo trećina učenika konzumira 10 ili više pića tijekom posljednjih mjesec dana, dok ih manje od polovice nije uopće konzumiralo alkohol prethodnih mjesec dana. Na pitanje koliko si se puta napio/la od alkoholnih pića učenici su dali odgovore prikazane u *Tablici 11*.

Tablica 11. Alkoholiziranost

	0	1-2	3-5	6-9	10-19	20-29	30 ili više
U cijelom životu	39,0%	12,4%	12,4%	10,5%	5,7%	4,8%	15,2%
U posljednjih 12 mjeseci	47,6%	20,0%	7,6%	8,6%	3,8%	1,9%	10,5%
U posljednjih 30 dana	63,6%	11,4%	9,5%	6,7%	1,0%	1,0%	2,9%

Prema samoizkazu ispitanika utvrđeno je kako njih 39,0% se nije napilo nikada u životu, dok ih se četvrtina (25,7%) napilo više od 10 puta u životu. U posljednjih 12 mjeseci manje od polovice sudionika (47,6%) se nije napilo dok ih se 16,2% napilo alkoholnih pića više od 10 puta. U posljednjih 30 dana od alkohola se nije napilo 63,6% učenika dok ih se 21,1% napilo više od 3 puta tokom prethodnog mjeseca.

Iz ovako prikazanih rezultata uočljivo je kako maloljetnici često konzumiraju alkohol te ih se više od polovice napilo barem jednom u životu. Alkohol je najčešći oblik sredstva ovisnosti

koji maloljetnici konzumiraju, smatraju da je lako dostupan i da zajednica, kao okruženje u kojem mladi konzumiraju alkohol, nema rigorozne stavove o toj pojavi.

Zaključno, rizični čimbenici vezani uz školsko okruženje su učenici koji ponavljaju razred (4,5%), izostanci od 11 i više dana u proteklom mjesecu (8,2%), niska procjena zanimljivosti sadržaja koji se uče na nastavi, manjak slobodnih aktivnosti i neinformiranost roditelja o uspjesima i pozitivnim ponašanjima djece u školi, dok s druge strane potencijalne zaštitne čimbenike čine akademski uspjeh, mali broj izostanaka s nastave kod većine učenika, učenici se trude dati sve od sebe u školi, izražavaju povezanost s učiteljima te im se mogu obratiti u slučaju potrebe i jednako tako učitelji primjećuju njihova prosocijalna ponašanja.

U zajednici se potencijalni rizični čimbenici očituju u visokoj dostupnosti sredstava ovisnosti djeci i mladima, posebno alkohola te je niska percepcija štetnosti konzumacije alkohola od strane zajednice što ujedno govori o visokoj toleranciji na takvo rizično ponašanje mladih u okruženju u kojem odrastaju.

Kao zaštitni čimbenik izražena je visoka prosocijalna usmjerenost i samopoštovanje kod djece i mladih otoka Visa te važnost mišljenja roditelja o njihovim odlukama, a kao potencijalni rizični čimbenik se izdvaja slabiji rezultat na skali samoprocjene samopouzdanja i važnost mišljenja vršnjaka o njihovim odlukama kao potencijalan rizik od vršnjačkog pritiska.

Pregledom dobivenih rezultata dolazi se do zaključaka o rizičnim i zaštitnim čimbenicima karakterističnih za djecu i mlade otoka Visa koji ujedno predstavljaju i procjenu potreba za preventivnim aktivnostima u toj zajednici te se na temelju njih mogu uspostaviti smjernice za rad u cilju preciznijeg usmjeravanja preventivnih intervencija u zajednici. Jednako tako ovi rezultati upućuju na smjernice za osnaživanje te zdrav i pozitivan razvoj mladih u otočnoj sredini. Usmjeravanje preventivskih intervencija ka smanjivanju rizika i jačanju zaštitnih čimbenika procjenom potreba jedne zajednice moguće je odrediti fokus djelovanja prema pojedincu, obitelji, školi ili zajednici u cjelini.

Ako uzmemo u obzir karakteristike otoka Visa poput starenja populacije, dislociranosti od većih makroregionalnih centara, depopulaciju i iseljavanje mlađeg stanovništva te prilično loš gospodarski napredak ne preostaje mnogo da se dođe do zaključka kako djeca i mladi koji žive u takvom okruženju imaju predispoziciju za razvoj rizičnih ponašanja. Samo istraživanje je pokazalo kako se djeca i mladi vrlo rano i lako upuštaju u eksperimentiranja s alkoholom, smatraju kako je prilično lako doći do drugih sredstava ovisnosti, te je izražen pritisak od

strane vršnjaka. Uz sve to zajednica nema oštre stavove o konzumaciji alkohola od strane maloljetnika te time djeluje podržavajuće na dostupnost i na samo korištenje alkoholnih sredstava.

S druge strane, djeca i mladi otoka Visa iskazuju visoko izraženo prosocijalno usmjerenje i samopoštovanje koji uz to što predstavljaju jake zaštitne čimbenike mogu biti dobro iskorišten resurs prilikom provođenja preventivskih intervencija.

Ovo istraživanje ukazalo je kako postoji potreba za osmišljavanjem i provedbom preventivnih programa na ispitanoj populaciji s ciljem jačanja zaštitnih, ujedno i umanjivanja rizičnih čimbenika. Takav preventivni program bi trebao biti usmjeren na smanjivanje konzumacije alkohola djece i mladih, edukaciju o njegovoj štetnosti te odgađanju prve konzumacije alkoholnih sredstava što je više moguće. U preventivni program bi poželjno bilo uključiti lokalnu zajednicu, uključujući nastavnike i roditelje u svrhu osvještavanja štetnosti i posljedica koje alkohol i druga sredstva ovisnosti imaju na djecu i mlade.

Usko vezano uz to postoji potreba za jačanjem samopouzdanja djece i mladih otoka Visa. Uvođenjem programa u osnovne i srednje škole koji bi djelovao na osnaživanje, izgradnju pozitivnije slike o sebi, interpersonalne vještine, vještine donošenja odluka te asertivnost učenika djelovalo bi se u smjeru izgradnje i jačanja zaštitnih čimbenika ujedno i učvršćivanja pozitivnih ponašanja. Također, takav program bi zahtijevao uključenost lokalne zajednice u suradnji s roditeljima i učiteljima kako bi njegova učinkovitost bila što veća i uspješnija.

Provedbom preventivnih programa na razini škole, obitelji i zajednice koji potiču pozitivan razvoj djece i mladih dovode do promjena na individualnoj razini ciljane populacije te ujedno izazivaju i pozitivne promjene cijelog sustava uključujući sve razine.

6. Zaključak

Djeca i mladi posjeduju svojevrsnu kombinaciju rizičnih i zaštitnih čimbenika koji uvjetuju vjerojatnosti nastanka problema u ponašanju. Razvoj djece i mladih i njihove životne promjene prema odraslosti rezultat su niza međusobno povezanih čimbenika na individualnoj i obiteljskoj razini te na razini zajednice koja se može promatrati kroz Bronfenbrennerovu ekološku teoriju. Razvoj mladih općenito proučava se kroz razmatranje zaštitnih i rizičnih čimbenika prema kojima se mogu uspostaviti vjerojatnosti o budućem javljanju problema u ponašanju. Prisustvo rizičnih, odnosno manjak zaštitnih čimbenika pogoduje nastanku i/ili razvoju problema u ponašanju.

Rad s djecom i mladima često postavlja velike izazove za savladavanje teškoća i prepreka u njihovom razvoju te usmjeravanju mladih ljudi prema zdravom i konstruktivnom djelovanju u njihovom životnom okruženju. Kako bi njihov napredak tekao u pravom smjeru postavlja se velika zadaća pred obitelji iz kojih dolaze, škole u kojima provode velik dio svog djetinjstva i zajednicu u kojoj odrastaju.

Gledajući na taj izazov iz aspekta manjih sredina, konkretnije u ovom slučaju otoka Visa, vidljivo je kako postoje karakterističnosti koje daju prostora za djelovanje u smjeru napretka za umanjivanje postojećih rizičnih čimbenika i jačanju zaštitnih.

Istraživanje koje je provedeno s djecom i mladima otoka Visa je pokazalo kako su rizični čimbenici dostupnost sredstava ovisnosti, ponajviše alkohola, nezainteresiranost za sadržaj koji se uči na nastavi, određen postotak ponavljača razreda te visoka tolerancija na maloljetničko konzumiranje alkohola od strane zajednice kao i slabiji rezultati na skali samoprocjene samopouzdanja. Takvi rezultati pokazuju kako postoji potreba za određenim intervencijama u svrhu prevencije nastanka problema u ponašanju djece i mladih ili za ublažavanje već postojećih problema. Usprkos tome, djeca i mladi otoka Visa pokazuju visoku prosocijalnu usmjerenost i samopoštovanje te smatraju važnim mišljenje roditelja o njihovim odlukama. To ukazuje kako postoji niz zaštitnih čimbenika koji mogu poslužiti kao važan resurs u osmišljanju i provedbi preventivskih intervencija na tom području. Intervencije koje bi se provodile s djecom i mladima otoka Visa bi trebale uključivati preventivne programe u svrhu prevencije konzumiranja sredstava ovisnosti te programe koji utječu na pozitivan rast i razvoj.

Provedbom ovakvih i sličnih istraživanja identificiraju se rizični i zaštitni čimbenici te se na temelju empirijski dobivenih podataka mogu kreirati i provoditi programi prevencije usmjereni na smanjivanje rizičnih i istovremeno jačanje zaštitnih čimbenika koji bi osiguravali uvjete za pozitivniji razvoj djece i mladih.

Važno je napomenuti kako će nesmetan i zdrav razvoj djeca i mladi dobiti ako se ulože snage u suradnju škola, obitelji i zajednice u kojoj se nalaze, jačajući napore jedni drugih više nego ako djeluju neovisno jedni o drugima. Suradnja škola, obitelji i zajednice mora počivati na međusobnoj podršci i ulaganju napora za mobilizaciju u rješavanju odgojnih problema jer u konačnici budućnost društva ovisi o mladima koji je dobivaju u nasljeđe.

LITERATURA

1. Ajduković, M. (2001): Ekološki multidimenzionalni pristupa sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, (U) Bašić, J., Janković, J. (ur) Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. Zagreb: Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, 47-62
2. Ajduković, M., Delale, E.A. (2000): Stil odgoja u obitelji kao činitelj rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, (U) Bašić, J., Janković, J. (ur) Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, 171-187
3. Anić, V. (2002): Hrvatski enciklopedijski rječnik. Zagreb: EPH d.o.o. Zagreb i Novi Liber d.o.o. Zagreb
4. Arthur, M., Hawkins, J. D., Pollard, J. A., Catalano, R. & Baglioni JR, A. (2002): Measuring risk and protective factors for substance use, delinquency, and other adolescent problem behaviors – The communities that care youth survey, *Evaluation Review*, 26 (6), 575-601
5. Babić, D. (2003): Slobodno vrijeme mladih stanovnika otočnih lokalnih zajednica – primjer zadarskih otoka (Iž, Dugi otok, Ugljan), *Migracije i etičke teme*, 19 (4), 391-411
6. Babić, D., Lajić, I. (2002): Dilema mladih otočana: ostanak ili odlazak s otoka Primjer šibenskih otoka, *Sociologija i prostor*, 39 (1/4), 61-82
7. Babić, D., Lajić, I., Podgorelec, S. (2004): Otočni izazovi: život na periferiji, odlazak ili revitalizacija otočnog mikrosocijalnog ambijenta, *Sociologija i prostor*, 42 (3/4), 255-276
8. Bašić, J. (2001): Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, (U) Bašić, J., Janković, J. (ur) Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. Zagreb: Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, 33-47
9. Bašić, J. (2009): Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih. Zagreb: Školska knjiga

10. Bašić, J., Ferić, M., Kranželić, V. (2001): Od primarne prevencije do ranih intervencija. Zagreb: Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
11. Bašić, J., Ferić Šlehan, M., Kranželić Tavra, V. (2007a): Zajednice koje brinu – Epidemiološka studija – Mjerenje rizičnih i zaštitnih čimbenika u Istarskoj županiji. Pula-Zagreb: Istarska županija
12. Bašić, J., Ferić Šlehan, M., Kranželić Tavra, V. (2007b): Zajednice koje brinu – Model prevencije poremećaja u ponašanju: Strategijska promišljanja, resursi i programi prevencije u Istarskoj županiji. Pula-Zagreb: Istarska županija
13. Bašić, J., Janković, J. (2001): Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju
14. Bašić, J., Janković, J. (2003): Lokalna zajednica – izvorište nacionalne strategije prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju
15. Bouillet, D., Uzelac, S. (2007): Osnove socijalne pedagogije. Zagreb: Školska knjiga
16. Bronfenbrenner, U. (1994): Ecological Models of Human Development, International Encyclopedia of Education, Oxford, 3 (2), 37-43
17. Bucul, T. (2014): Analiza stanja i mogućnost razvoja hrvatskih otoka. Diplomski rad, Rijeka: Pomorski fakultet u Rijeci
18. DEŠA-Dubrovnik, (2015): Pozicijski dokument: Održivost geografski izoliranih/udaljenih otoka u kontekstu zapošljivosti i socijalne uključenosti mlade otočne populacije, PROJEKT: Promicanje zapošljivosti mlade populacije na geografski izoliranim/udaljenim otocima
19. Doležal, D. (2005): Otpornost i prevencija poremećaja u ponašanju, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja , 42 (1), 87-103
20. Durlak, J.A. (1998): Common risk and protective factors in successful prevention programs, American Journal of Orthopsychiatry 68 (4), 512-520
21. Eret, L. (2011): Odgoj i manipulacija: razmatranje kroz razvojnu teoriju ekoloških sustava, Metodčki ogledi, 19 (1), 143-161
22. Etički kodeks istraživanja s djecom (2003). Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži

23. Ferić Šlehan, M. (2007): Rizični i zaštitni čimbenici u obiteljskom okruženju: razlike u procjeni mladih i njihovih roditelja, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 44 (1), 15-26
24. Filipović, I. (2009): Uloga obitelji u prevenciji poremećaja u ponašanju, (U) Galić, R., Koren Mrazović, M. (ur) *Prevencija poremećaja u ponašanju – stanje i perspektive*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladih, 23-27
25. Franc, R., Sušić, I., Šakić, V. (2008): Vrijednosti kao rizični i zaštitni čimbenici socijalizacije mladih, *Diacovensia*, 16 (1-2), 135-146
26. Gazdek, M., Horvat, I. (2001): Otpornost i prevencija poremećaja u ponašanju djece i mladih, *Kriminologija i socijalna integracija*, 9 (1-2), 85-94
27. Jandrić, A. (2005): Lokalna zajednica u prevenciji poremećaja u ponašanju: Koncept pozitivnog razvoja mladih, *Revija za rehabilitacijska istraživanja*, 41 (2), 3-18
28. Janković, J. (2001): Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, (U) Bašić, J., Janković, J. (ur) *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, 81-83
29. Janković, J., Bašić, J. (2001): *Prevencija poremećaja u ponašanju djece i mladih u lokalnoj zajednici*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju
30. Kranželić, V., Ferić, M. (2015): *Izvješće o procjeni rizičnih i zaštitnih čimbenika u razvoju djece i mladih otoka Visa: Projekt: Vis ima stav – prevencija na otoku*, Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet
31. Kranželić Tavra, V. (2002): Rizični i zaštitni čimbenici u školskom okruženju kao temelji uspješnije prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 38 (1), 1-12
32. Magaš, D. (1996): *Croatian Islands - Main Geographical and Geographical Characteristics*, *Geoadria*, 1 (1), 5-16
33. Maglica, T., Jerković, D. (2014): Procjena rizičnih i zaštitnih čimbenika za internalizirane probleme u školskom okruženju, *Školski vjesnik - Časopis za pedagošku teoriju i praksu*, 63 (3), 413-431

34. Mataga Tintor, A. (2006): Razlike u percepciji lokalne zajednice i prevencije poremećaja u ponašanju između ključnih ljudi s obzirom na spol, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 42 (2), 83-100
35. Mejovšek, M., Buđanovac, A., Šućur, Z. (2002): Povezanost dviju razina čimbenika rizika delinkventnog ponašanja, Kriminologija i socijalna integracija, 10 (1), 13-24
36. Mihić, J., Musić, T., Bašić, J. (2013): Obiteljski rizični i zaštitni čimbenici kod mladih nekonzumenata i konzumenata sredstava ovisnosti, Kriminologija i socijalna integracija, 21 (1), 49-63
37. Mihić, J., Novak, M., Bašić, J. (2010): Zajednice koje brinu: CTC upitnik za djecu i mlade u procjeni potreba za preventivnim intervencijama, Ljetopis socijalnog rada, 17 (3), 391-412
38. Maleš, D. (2003): Suradnja škole, obitelji i lokalne zajednice u prevenciji poremećaja u ponašanju djece i mladih, (U) Bašić, J., Janković, J. (ur) Lokalna zajednica – izvorište nacionalne strategije prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju
39. Nejašmić, I., Mišetić, R. (2006): Depopulacija otoka Visa, Geoadria, 11 (2), 283-309
40. Nikčević-Milković, A., Rupčić, A. (2013): Procjena rizičnih i zaštitnih čimbenika u svrhu planiranja prevencije problema u ponašanju djece i mladih, Ljetopis socijalnog rada, 21 (1), 105-122
41. Novak, M., Mihić, J., Bašić, J. (2013): Učinkovita prevencija u zajednici: smjernice za rad vijeća za prevenciju, Policija i sigurnost, 22 (1), 26-41
42. Opić, S., Jurčević-Lozančić, A. (2008): Kompetencije učitelja za provedbu pedagoške prevencije poremećaja u ponašanju, Odgojne znanosti, 10 (1), 181-194
43. Radetić-Paić, M. (2010a): Specifični rizici i potrebe djece i mladeži s poremećajima u ponašanju grada Pule, Kriminologija i socijalna integracija, 18 (1), 13-23
44. Radetić-Paić, M. (2010b): Specifična obilježja obiteljskog okruženja mladih s poremećajima u ponašanju grada Pule, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 47 (1), 17-30
45. Ricijaš, N. (2009): Pripisivanje uzročnosti vlastitog delinkventnog ponašanja mladih, Doktorska disertacija, Zagreb: Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada
46. Skupnjak, D. (2012): Teorija razvoja i učenja L. Vygotskog, U. Bronfenbrennera i R. Feuersteina kroz prikaz slučaja, Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, 58 (28), 219-228

47. Turistička zajednica otoka Visa <<http://www.tz-vis.hr/>>. Pristupljeno 5.12.2015.
48. Wasserman, G.A., Keenan, K., Tremblay, R.E., Coie, J.D., Herrenkohl, T.I., Loeber, R. and Petechuk, D. (2003): Risk and Protective Factors of Child Delinquency, U.S. Dept. of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention
49. Vrselja, I., Sučić, I., Franc, R. (2009): Rizična i antisocijalna ponašanja mladih adolescenata i privrženost školi, Društvena istraživanja, 18 (4-5), 739-762
50. Zloković, J., Vrselj, S. (2010): Rizična ponašanja djece i mladih, Odgojne znanosti, 12 (1), 197-213
51. Zubak, M. (2007): Učenička procjena kvalitete škole kao pokazatelj rizičnih i zaštitnih čimbenika u školskom okruženju – razlike po dobi, Kriminologija i socijalna integracija, 15 (1), 41-54
52. Žižak, A., Koller-Trbović, N. (2013): Procjena rizika i snaga u funkciji planiranja tretmana. Zagreb: Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
53. Udruga Svima, <https://hr-hr.facebook.com/UdrugaSvima>. Pristupljeno 29.2.2015.